

ISSN 2544-0071

Social Studies Theory and Practice

Vol. 9, No. 2/2020

Social Studies: Theory and Practice

Vol. 9, No. 2/2020

*Aktualne problemy zmieniającego się społeczeństwa –
wybrane aspekty i konteksty*

Redakcja naukowa
Iryna Surina
Iwona Gumowska

EDITORIAL BOARD

Editor-in-Chief: prof. dr hab. Iryna SURINA

Deputy Editor-in-Chief: dr hab. Anna BABICKA-WIRKUS, prof. AP Secretary Editor: dr Iwona GUMOWSKA
Statistical Editor: dr Ryszard MOTYKA Technical Editor: mgr Bartosz MIODEK Language Editor (pol.): dr Paweł KOZŁOWSKI
Language Editor (eng): prof. dr hab. Svitlana SHEKHAVTSOVA, Assoc. Prof. Dr. Olena Byndas
Language Editor (rus.): Assoc. prof. dr Svetlana OVCHINNIKOVA
Language Editor (esp): prof. dr Joan SOLER MATA

SCIENTIFIC COMMITTEE

dr hab. prof. nadzw. Ewa BOCHNO, University of Zielona Góra (Poland);
prof. dr hab. Maria CZEREPANIAK-WALCZAK, University of Szczecin (Poland);
dr hab. prof. nadzw. Hana ČERVINKOVÁ, University of Lower Silesia (Poland);
Dr. paed., Professor Jeļena DAVIDOVA, Dugavpils University (Latvia);
prof. dr hab. Krystyna DURAJ-NOWAKOWA, Academy Ignatianum in Cracow (Poland);
prof. dr hab. Igor FURMANOV, Belarusian State University (Belarus);
Professor Núria SIMÓ-GIL, University of Vic (Spain);
dr hab. prof. nadzw. Marek GORZKO, Pomeranian University in Słupsk (Poland);
DSc., Professor Sonia Borisova ILIEVA, Konstantin Preslavsky University of Shumen (Bulgaria);
Ph.D. Jarek P. JANIO, Santa Ana College, Santa Ana, California (USA);
Ph.D., Professor Masashi KASUGA, Kobe Gakuin University (Japan);
prof. dr hab. Marek KONOPCZYŃSKI, University of Białystok (Poland);
prof. dr hab. Olga KOMAR, Uman State Pedagogical University (Ukraine);
Ph.D. CSc., Professor Blahoslav KRAUS, University of Hradec Kralove (Czech Republic);
prof. dr hab. Pavlo KUTUEV, National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine);
prof. dr hab. Valentina LEVICHEVA, Russian State University For The Humanities (Russia);
dr hab. prof. nadzw. Jan MACIEJEWSKI, University of Wrocław (Poland); Ph.D.,
Professor Peter L. McLAREN, Chapman University, California, (USA);
prof. dr hab. Beata PASTWA-WOJCIECHOWSKA, University of Gdańsk (Poland);
dr hab. prof. nadzw. Elżbieta PERZYCKA, University of Szczecin (Poland);
prof. dr hab. Larysa Novak-Kalyayeva, Institute of Personnel Training of the State Employment Service of Ukraine (Ukraine);
Assoc. prof. docent dr. sc. Arkadiusz Krasiecki, University of Zadar (Croatia)

THEMATIC EDITORS:

dr Małgorzata CHRZANOWSKA-GANCARZ, Pomeranian University in Słupsk,
dr Anna KOPROWICZ, Pomeranian University in Słupsk,
dr Ewa MURAWSKA, Pomeranian University in Słupsk,
dr Radosław NAWROCKI, Adam Mickiewicz University in Poznań,
dr Andrzej PIOTROWSKI, University of Gdańsk,
dr Agnieszka PRÓCHNIAK, Pomeranian University in Słupsk,
dr Anna SUCHOCKA, Pomeranian University in Słupsk,
dr Krzysztof STASIAK, University of Gdańsk,
dr Lukasz WIRKUS, University of Gdańsk

DOI: 10.34858/sstp.1.2020

ISSN 2544-0071

Revision: Krystyna Kaźmierowska

Cover design: Grzegorz Grzywacz

The reviewer list is posted on the journal's website: <https://social-studies.apsl.edu.pl/>

Publisher:

Katedra Socjologii i Politologii
Akademia Pomorska w Słupsku
76-200 Słupsk, ul. Kozielskiego 6-7
tel.: +48 306 76 01,
e-mail: social.studies.apsl@gmail.com

Printinghouse:

volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Ks. Witolda 7-9, 71-063 Szczecin
tel. +48 91 812 09 08

Contents

STUDIES AND ARTICLES

Bogdan GĘBSKI

Hypothetical Thinking in Social Sciences

Myślenie hipotetyczne w naukach społecznych 7

Anatoliy KALYAYEV

Global strategic trends in the military security field in the context of new challenges and threats

Глобальные стратегические тенденции в области военной безопасности в контексте новых вызовов и угроз 25

Andrii SLUSARENKO, Viktoriia KUSHNIR

Essential Features of Conceptual Orientation and Organizational and Functional

Structure of Special Operations Forces of NATO Leading Member States 45

Nataliia ZARETSKA

Implementation of Reintegration Model Into Ukrainian Defense and Security

Sector Activities: The Public Administration Against the Hybrid Threats 55

Kazbek GAYSANOV

Ethnic Values as the Basis of the Intercultural Interaction

Ethnic Values as the Basis of the Intercultural Interaction 63

Kateryna SHESTAKOVA

Social Aspects of Linguistic Identity: Two Languages, One Group

Spoleczne aspekty zjawisk językowych: dwa języki, jedna grupa 77

STUDIES AND ARTICLES

Joanna NAWROCKA

Older Customers In Poland: Between Ageism and the Economy Market 93

Iwona GUMOWSKA, Kamila ŻMIDZIŃSKA, Weronika GAJEWSKA,
Magdalena PIENKOWSKA, Anita LABUDA, Adrianna BŹDZION,
Joanna SIUCHNINSKA-MARON, Aleksandra SKIBA, Klaudia PIWOWARCZYK
*Responsibility for Supporting Child Development in Late Childhood in the Opinions
of Parents and Teachers*
Odpowiedzialność za wspieranie rozwoju dziecka w środkowym wieku
szkolnym w opiniach rodziców i nauczycieli 105

BEGINNERS' ATTEMPTS

Olena SEK
*Strategies of Survival in the System of Interpersonal Relations
in Conditions of Forced Isolation and War*
Формы межличностных отношений в условиях принудительной
изоляции и военного плена 125

STUDIES AND ARTICLES

Received: 01.12.2020

Accepted: 03.03.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.001

Bogdan GĘBSKI

Koszalin University of Technology

e-mail: bgebski@sz.home.pl

ORCID 0000-0001-6530-4185

Hypothetical Thinking in Social Sciences

Since the time of I. Newton, mechanisms of phenomena in science have been present within hypothetical thinking. As a consequence of the dissemination of this idea from the beginning of the 20th century, it is also present initially in sociology (W.I. Thomas, F. Znaniecki), then – in the second half of the 20th century – also in pedagogy under the influence of J. Szczepański's work. As a result, it is the duty of every seminarian (graduate student) to formulate hypotheses as a proposal for the relationship between the phenomena he studies. At present, it is not yet required to formulate general assumptions (theses) that are the premises for constructing hypotheses. The role of hypotheses in research work determines the selection of research methods and analysis of empirical data. Then: what to do with this data – the area of interpretation and inference.

Keywords: methodology, hypothesis, variable, relationship, data analysis, interpretation of test results, observation, coding of empirical data

Myślenie hipotetyczne w naukach społecznych

Od czasów I. Newtona obecne jest ujmowanie mechanizmów zjawisk w naukach w ramach myślenia hipotetycznego. W konsekwencji upowszechnienia się tej idei z początkiem XX wieku obecna jest ona także początkowo w socjologii (W.I. Thomas, F. Znaniecki) następnie – w drugiej połowie XX wieku – także w pedagogice pod wpływem prac J. Szczepańskiego. W rezultacie jest obowiązkiem każdego seminarzysty (dyplomanta) formułowanie hipotez jako propozycji zależności między badanymi przez niego zjawiskami. Obecnie jeszcze nie wymaga się formułowania

ogólniejszych założeń (tez) będących przesłankami konstruowania hipotez. Rola, jaką pełnią hipotezy w pracy badawczej, określa dobór metod badań i analizy danych empirycznych. Następnie: co z tymi danymi zrobić – obszar interpretacji i wnioskowania.

Słowa kluczowe: metodologia, hipoteza, zmienna, zależność, analiza danych, interpretacja wyników badań, obserwacja, kodowanie danych empirycznych

Kontekst metodologiczny w badaniach społecznych

Każde badania socjologiczne są poddawane kilku etapom analizy. Czy to będzie przeglądanie danych biograficznych, czy analiza danych monograficznych, lub analiza danych ankietowych, to w jakiegokolwiek formie zebrane zostaną dane, muszą zostać poddane procedurom analitycznym (Gębski, 1999, 1984)¹. Nie ma się pewności, czy prowadzona analiza danych jest najlepsza, czy zastosowane metody są w stanie ujawnić strukturę i zależności badanego zjawiska. W wielu współczesnych naukach, zanim przystąpi się do rozwiązania problemu, konstruowany jest najpierw zbiór możliwych, bardziej lub mniej prawdopodobnych rozwiązań i dopiero potem *przymierza* się do nich badaną rzeczywistość (Michalkiewicz, 2003). O sposobach myślenia nad problemami naukowymi, o poszukiwaniu często abstrakcyjnych przykładów służących rozumieniu *natury* stawianych problemów, piszą autorzy zajmujący się historią nauki (Russo, 2005), historią toku rozumowania twórców wielu teorii naukowych. Wymienię tu: J. Bernsteina, R.L. Wolkego, H. Steinhausa, S. Ulama, J.F. Nasha i wielu innych (Bernstein, 1999, Steinhaus, 2002, Ulam, 1996).

Badania socjologiczne drugiej połowy XX w. charakteryzowały się pewną orientacją i modą w kontekście preferowanych metod. Ze względu na stosowane metody ukształtowały się polemizujące ze sobą dwa podejścia badawcze oraz wiele tzw. badań merytorycznych, w których opis jakościowy stosowany był wymiennie z ilościowym gromadzeniem danych. Wymienić można *badania aktywne*, *badania oceniające*, *badania lesbijek i gejów*, *badania niejawne*, *badania opinii*, *badania budżetu czasu*, *wojska i wiele podobnych* (Słownik socjologii i nauk społecznych, 2004). Prowadzone badania często dotyczą *obiektu* badań lub wyraźnie zdefiniowane jest narzędzie tych badań – istnieje metoda i miara. Jedni socjologowie byli lub są zwolennikami opisu jakościowego na podstawie różnych dokumentów o niejednolitej podstawie

¹ Poniższy tekst nawiązuje do podstawowych idei publikowanych w moich pracach: B. Gębski, *Przetwarzanie danych jakościowych. Niedoceniane metody taksonomiczne*, *Studia Sociologica* 1999, nr 10; tenże: *Implikacje metodologiczne modelu uczestnictwa w kulturze*, *Przegląd Zachodniopomorski* 1984, nr 3–4.

metodologicznej, inni, stosując metody ankietowe, gromadzili wielkie ilości danych². Styl uprawiania *socjologii jakościowej* ugruntowany został pod wpływem prac W.I. Thomasa i F. Znanieckiego³. Pewnym pozytywistycznym dopełnieniem „klarującą” się socjologii ilościowej były prace V. Pareto⁴, É. Durkheima (2000), P. Sorokina⁵ oparte na danych ilościowych. Na podstawie danych ilościowych poszukiwano i nadal poszukuje się prawidłowości, pewnych regularności lub bardziej abstrakcyjnych praw wiążących odpowiednie zmienne (Gębski, 2018). Przykładem niech będzie prawo mocy S.S. Stevensa ujmujące zależność między bodźcami obiektywnymi a ich subiektywnym odczuwaniem czy istotnie podobne prawo Webera-Fechnera o **logarytmicznej** zależności między siłą bodźca i jego subiektywnym odczuciu lub prawo M.J. Rosenberga o *związku* postawy ogólnej z przekonaniem i oceną⁶.

Wyraźne okresy uprawiania socjologii ilościowej, zwanej inaczej socjologią empiryczną, świadczyły o pewnym optymizmie socjologów, że możliwe jest bardziej efektywne analizowanie wielkiej ilości danych w celu poszukania pewnych regularności. Postawa, że rzetelny opis badanego zjawiska pozwoli zbudować interesujący fragment wiedzy, często doprowadzała do zniechęcenia i rozczarowania. Przyczyną takiego stanu rzeczy było kłopotliwe korzystanie przez socjologów z komputerowego przetwarzania danych oraz stosunkowo mała liczba metod ilościowej analizy danych jakościowych (Gębski, 1988). Sporego „wycucia” wymagała interpretacja danych za pomocą stosowanego testu Chi-kwadrat (χ^2) dla wielu zmiennych analizowanych parami. Używam czasu przeszłego w stosunku do wymienionego testu, ponieważ

² Można wskazać na badania publikowane przez S.A. Stouffera i współpracowników w roku 1949, którzy dokonali analizy danych pochodzących od ponad 8000 badanych żołnierzy (*The American Soldier*).

³ Mam na myśli wielkie pięciotomowe dzieło tych autorów publikowane w latach 1918–1923 w Chicago i spolszczone w 1976 pod tytułem: *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976 – pierwotny oryginalny tekst polski tłumaczony na angielski zaginął w czasie II wojny światowej i dlatego podjęto się uczynić „tłumaczenie z tłumaczenia” (emendacja). Los dzieła i perypetie z nim związane wdzięcznie zostały przedstawione w pracy Z. Dolczewskiego: *O Florianie Znanieckim*, ARP „Promocja 21”, Poznań 2000.

⁴ V. Pareto zauważył stałą relację „pomiędzy liczbą najwyższej zarabiających a przypadającym na nich odsetkiem łącznych dochodów, relacja przebiegająca wedle regularnego schematu logarytmicznego i przybierająca podobny kształt bez względu na omawiany kraj czy okres”. Obserwacja ta dała impuls do badań nad ekonomiczno-socjologicznymi zjawiskami, które cechują się regularnością. Zajmując o losie tej idei i samej nazwie – prawo Pareta – oraz współczesnym rozumieniu tego i podobnych zjawisk pisze R. Koch w 1998 r.

⁵ Chodzi o czterotomowe dzieło P. Sorokina, *Social & Cultural Dynamics. A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*, ukazujące się w latach 1937–1941 w Bostonie.

⁶ Wiele innych związków między pojęciami opisującymi zjawiska subiektywnie mierzalne z istniejącymi, niezależnie od badanego, referuje praca G. Antonidesa: *Próba scalenia psychologicznej i ekonomicznej teorii konsumpcji*, 2001.

pojawienie się *współczynnika zależności stochastycznej* Z. Hellwiga istotnie zmieniło analizę danych socjologicznych (Hellwig, 1980; Pocięcha, Podolec, Sokołowski, Zając, 1988; Gębski, 1988a, 1989)⁷. Stąd też najczęściej stosowana była analiza procentowa jako najbardziej intuicyjnie oczywista. Na podstawie wskaźników procentowych opierały się wnioski i uogólnienia. W tym kontekście wiele „niedobrego” uczynił S. Andreski (1977, s. 87; Anderski, Sowa, 2002), sugestywnie argumentując, że analizy danych ilościowych i tzw. żargon matematyczny są zasłoną dymną jakoby prawdziwego problemu socjologicznego. Dla wielu socjologów postawa intelektualna Anderskiego była raczej wygodna i zwalniała z poszukiwania bardziej wyrafinowanych metod analizy danych. Klimat poznawczy tej opozycji podejść badawczych między ilościowymi i jakościowymi badaniami oddaje J. Sztumski we *Wstępie do metod i technik badań socjologicznych* (1999, s. 75–87).

Zagadnienie ilościowego lub jakościowego podejścia metodologicznego do badanego zjawiska od kilkunastu lat rozwiązywane jest na gruncie szeroko rozumianego *modelowania* jakościowego, związanego także z symulacjami interesujących zjawisk. Znamienne jest to, że tzw. nauki bardziej zaawansowane w stosowaniu metod ilościowych zajęły się zjawiskami przynależnymi (zwyczajowo) naukom społecznym. Szczególnie podejście jakościowe obecne jest w badaniach nad sztuczną inteligencją, w badaniach procesów podejmowania decyzji i podobnych, ale aparatura pojęciowa w tej dziedzinie nosi znamiona precyzyjnej i nie jest obciążona szerokimi kontekstami znaczeniowymi. „**Modelem jakościowym** nazywany jest zbiór zmiennych przyjmujących wartości z uporządkowanego zbioru symboli (...), związanych ze sobą operatorami jakościowymi oraz relacjami opisującymi jedynie charakter wzajemnego wpływu, np. $M^+(x, y)$ oznacza, że x jest rosnącą funkcją y ” (Gatnar, 1994, s. 50). Często spotykane określenia, że zjawisko *nasila się, spada jego poziom, zmniejsza się jego zróżnicowanie* (np. w sytuacjach zagrożenia zewnętrznego w rodzinie spada poziom zachowań agresywnych itd.) zawierają *kierunek* rozwoju lub regresu danego zjawiska powodowany nasilaniem się lub słabnięciem kierunku rozwoju innego – przyczynowo albo probabilistycznie związanego z tym zjawiskiem – zjawiska. Poniżej będzie jeszcze o tym mowa, jak typowo konstruowane są zależności socjologiczne zawierające *implicite* ich kierunki.

Spory „ideologiczne” i kłopoty metodologiczne są niezwykle żywotne w naukach społecznych. Zwróćmy przykładowo uwagę na percepcję problemu *faktu społecznego* É. Durkheima w społeczności socjologów: „Propozycja traktowania faktów społecznych jak rzeczy – leżąca u podstaw naszej metody – znalazła się pośród najbardziej kontrowersyjnych. Skojarzenie świata społecznego ze światem zewnętrznym

⁷ Na podstawie tego współczynnika efektywne stały się analizy taksonomiczne.

uznano za paradoksalne i skandaliczne. Było to najwyczejniejsze niezrozumienie sensu i zasięgu tego skojarzenia...” (2000, s. 7). Dalej Durkheim pisze o tym, jak należy rozumieć fakt społeczny, używa argumentacji podobnej do obecnie nazywanej regułą przechodniości. „Między innymi system socjologiczny Durkheima radykalnie odcinał socjologię od wszelkich innych nauk, tworzył teorię swoistej rzeczywistości społecznej, niesprowadzalnej ani do faktów biologicznych czy przyrodniczych, ani do psychicznych, tworząc także zarys metody dla badania tak zdefiniowanej rzeczywistości” (Szczepański, 1976, s. 31).

Jak utrzymują filozofowie: „Ponieważ *a priori* nie wiadomo, które parametry są istotne, należy zmierzyć wszelkie dostępne, gromadząc jak najwięcej informacji i tworząc maksymalnie pełny i jednoznaczny opis badanych procesów. Taka zupełność opisu w fizyce zwykle jest mniej ważna – w tej dziedzinie rzadko spotyka się sytuacje, w których badacz nie ma żadnej wiedzy o możliwym przebiegu procesu i istotności parametrów. Nabiera ona podstawowego znaczenia w naukach społecznych (...), słabo sformalizowanych gałęziach wiedzy. Tu obfitość danych i wszechstronność opisu jest zdecydowanie *ważniejsza* (podkr. B.G.) od jego elegancji, nie sposób bowiem powiedzieć, jakie zależności wyłonią się w trakcie opracowywania wyników i które parametry okażą się istotne” (Tempczyk, 1998, s. 284).

Stawiam pytanie: Czy faktycznie *ważniejsza* jest owa obfitość danych? Prawdą jest, że socjologowie operują dużą liczbą danych i wieloma zmiennymi – nierzadko jest ich ponad sto. Dane są z reguły mieszane: ilościowe i jakościowe, oparte na skalach mierzalnych i niemierzalnych. Jednak *ważniejsze* jest to, co ze zgromadzonymi danymi socjologowie robią, jakim poddają je testom, metodom analizy, metodom umożliwiającym uzyskiwanie wskaźników syntetycznych.

W naukach społecznych główny akcent położony jest na *interpretację* badanej rzeczywistości celem rozpoznania jej dynamiki (przemian) i struktury zależności. Często w literaturze przedmiotu spotykane konkluzje stają się uogólnieniami o charakterze funkcjonalnym. Niech przykładem będzie uogólnienie N. Eliasa przytoczone przez A. Giddensa: „Od najwcześniejszych dziejów Zachodu aż po dzień dzisiejszy funkcje społeczne coraz bardziej różnicowały się pod wpływem współzawodnictwa. Im bardziej stawały się zróżnicowane, tym bardziej rosła liczba funkcji, a tym samym i ludzi, od których w każdym swym działaniu zależy poszczególne jednostka [...] Im więcej ludzi dostosowywać musi swe postępowanie do zachowań innych osób, tym dokładniej musi być regulowana cała sieć czynności [...] Jednostka zmuszona jest dostosowywać swe postępowanie w coraz bardziej zróżnicowany i trwały sposób” (Giddens, 2003, s. 289). Wiele podobnych konstrukcji myślowych – różnych cytowanych autorów – zawiera na przykład praca J.H. Turnera: „Im wyższy jest stopień

kontroli stosunków między płciami związanych z nimi czynności przez jedną płć, tym bardziej stosunki między płciami będą definiowane jako stosunki własności i tym bardziej prawdopodobne jest, że będą regulowane normatywnie przez reguły tabu, egzogamii i endogamii” (Turner, 2004, s. 266).

Także A. Kłoskowska posługuje się podobnymi uogólnieniami: „Im większe różnice dzielą systemy, pomiędzy którymi dokonuje się dyfuzja, tym głębszych zmian adaptacyjnych wymaga i dokonać musi w przeniesionym elemencie system przejmujący, aby jego włączenie w obręb całości nie wywołało w niej zbyt gwałtownych zmian” (Kłoskowska, 1981, s. 91). „Im więcej elementów uwzględnia się w określeniu jednostki kulturowej, tym bardziej płynna i zmienna okazuje się ta całość” (Kłoskowska, 1981, s. 95). Wspomniane wyżej *kierunki* zależności wyraźnie widać w wymienionych przykładowych konstrukcjach. Ogólnie są to konstrukcje typu: „Im..., tym...” a po rozwinięciu przyjmują postać:

- Im (*kierunek*), tym (*kierunek*).

Pozostaje jeszcze dodanie treści zmiennych:

- Im (*kierunek*) „treść zmiennej”, tym (*kierunek*) „treść zmiennej” (Gębski, 2008).

Z wyżej zamieszczonych przykładów dość skomplikowana i rozbudowana jest zależność Turnera. Przyjmuje ona postać:

- Im (*kierunek*) „treść zmiennej”, tym (*kierunek*) „treść zmiennej” i tym (*kierunek*) „treść zmiennej” etc.

W szczególach relacje między pojęciami mogą wyglądać następująco:

- (1) Im wyższy „stopień kontroli...”, tym *bardziej* stosunki między płciami będą definiowane jako stosunki własności;
- (2) Im wyższy „stopień kontroli...”, tym *bardziej* prawdopodobna regulacja normatywna przez reguły tabu;
- (3) Im wyższy „stopień kontroli...”, tym *bardziej* prawdopodobna regulacja normatywna przez reguły egzogamii;
- (4) Im wyższy „stopień kontroli...”, tym *bardziej* prawdopodobna regulacja normatywna przez reguły endogamii.

Następniki wyrażen od (2) do (4) [tym *bardziej...*] w przykładzie Turnera są iloczynem prawdopodobieństw warunkowych (Tyszka, Zaleskiewicz, 2001, s. 202; Blalock, 1977)⁸ regulacji normatywnej pochodzącej od tabu, od egzogamii i od endogamii, czyli w jakim stopniu są respektowane normy przynależne do tabu, egzo- i endogamii oraz które normy są co najmniej uznawane za podstawowe, a które za pochodne. Iloczyn tych prawdopodobieństw nie może być większy od jedności, natomiast wcześniejszy następnik (1) jest związany relacją *wplywu* – kontrola wpływa na stosunki własności [między płciami]. Z pozoru koniunkcją są objęte grupy następników reprezentowane przez (1) i (2)–(4). Jednak stosunki własności między płciami są regulowane stopniem prawdopodobieństwa respektowania tychże reguł tabu, egzogamii i endogamii.

Rekonstrukcja tej zależności [socjologicznej] może być wyrażona, jak poniżej:

Stopień kontroli \rightarrow {stosunki własności = [P(regulacja normatywna(tabu)) i P(regulacja normatywna(egzogamii)) i P(regulacja normatywna(endogamii))]}

Z tego widać, że stosunki własności są równoważone (w sensie społecznym) prawdopodobieństwem uznawania reguł, a stopień kontroli jest implikacją tychże. Żeby móc kontrolować, trzeba mieć do tego jakieś prawo, może to wynikać z uznawania systemu aksjonormatywnego (prawo zwyczajowe lub prawo stanowione).

Na podstawie takich lub podobnych rozważań nad zależnościami socjologicznymi łatwiej jest zdefiniować relacje nadrzędności czy podrzędności pojęć odnoszących się do zjawisk społecznych. W tej chwili można w zasadzie sporządzać listę pytań szczegółowych, a na podstawie uzyskanych odpowiedzi respondentów wykazać stopień konfirmacji przyjętych założeń.

Samo przeprowadzenie badań ankietowych nie jest specjalnie trudne, ale: „Po wstępnym opisie i zgromadzeniu wystarczającej liczby obserwacji badacz staje przed następnym zadaniem: jak przetworzyć je w elegancki, spójny, ogólny model interesującego go procesu, a w dodatku model umożliwiający przewidywanie. Rozważmy (...) dwa rodzaje sytuacji: deterministyczne i statystyczne. Sytuacja jest deterministyczna, gdy można odkryć i opisać jednoznaczne powiązania zdarzeń, porządkujące je w określone, wyodrębnione ciągi czasowe (...)” (Tempczyk, 1998, s. 284). Natomiast sytuacje statystyczne występują wtedy, gdy badacz „...otrzymał ogromną liczbę danych, których nie można jednoznacznie uporządkować. Wtedy trzeba

⁸ Gdyby poszczególne prawdopodobieństwa wymienionych zdarzeń były niezależne od siebie, można by wtedy obliczyć prawdopodobieństwo koniunkcji, czyli po prostu iloczyn poszczególnych zdarzeń, np. $P(A \text{ i } B) = P(A) * P(B)$ – znak „*” [gwiazdka] oznacza mnożenie. Dla zdarzeń zależnych, np. „ $P(A \text{ i } B) = P(A) * P(B/A)$, gdzie $P(B/A)$ – prawdopodobieństwo warunkowe zaistnienia zdarzenia B, pod warunkiem że zajdzie zdarzenie A”. Szersze omówienie tej problematyki można znaleźć w pracy: T. Tyski i T. Zaleskiewicza, *Racjonalność decyzji*, 2001. Także o prawdopodobieństwach warunkowych pisze H.M. Blalock, *Statystyka dla socjologów*, 1977.

szukać porządku statystycznego. I znowu mamy dwie możliwości: gdy porządek taki jest łatwy do wykrycia (jak uporządkowanie typu krzywej Gaussa) lub gdy próby tradycyjnego uporządkowania zawodzą. (...) Prawdziwą trudność stanowi przypadek drugi – wtedy pozostaje szansa, jaką dają techniki poszukiwania atraktorów” (Masters, 1996).

Atraktorami nazywamy pewne układy równań opisujące procesy chaotyczne (np. pogodę, zbiorowe zachowania ludzi w sytuacjach wyborów społecznych itp.), które dają się w pewien sposób mierzyć, a uzyskane dane stają się przedmiotem analizy i „dopasowania” do odpowiedniego wyrażenia matematycznego (Gleick, 1996, s. 36–39). Efektywnie sformalizowane opisy znajdujemy na pograniczu socjologii empirycznej i ekonomii – szczególnie różne ujęcia dotyczące zachowań konsumenckich (Antonides, W.F. van Raaij, 2003). Na pograniczu tym, łączącym wiedzę ekonomiczną, socjologiczną i psychologiczną, można także spotkać liczne, precyzyjniejsze określenia podstawowych pojęć i związków korespondujących z rzeczywistością społeczną. G.M. Weinberg pisze: „Każde dwa punkty widzenia są komplementarne. (...) Ekonomisci i socjolodzy badający to samo społeczeństwo uzyskują – rzecz jasna – różne wyniki. Istnieje jednak związek między ich obserwacjami. Każdy pogląd, jeśli powstał przy zachowaniu choćby minimum dokładności – zawierać będzie część informacji o *istotnym stanie rzeczy*. Poglądy te nie będą jednak nigdy całkowicie zbieżne. Ekonomisci (...) będą oczywiście bardziej wyczuleni na komplementarność swoich poglądów. Ekonomista zaatakuję opracowania innego ekonomisty, stwierdzając, że są one *falszywe*, zignoruje jednak opracowanie socjologa, ponieważ *wie*, że obaj mówią o *różnych rzeczach*” (Weinberg, 1979, s. 130). Podobnie dzieje się wśród socjologów, psychologów i innych przedstawicieli nauk empirycznych, którzy chętnie wypowiadają się w sprawach zainteresowań „kolegów po fachu”. Dalej Weinberg wykazuje, że komplementarnego obrazu przedmiotu badań nie da się wyeliminować na rzecz redukcjonizmu, nawet przy zastosowaniu najbardziej subtelnych i dokładnych metod pomiaru. Być może nieświadomą konsekwencją komplementarności na gruncie socjologii jest tak wielka różnorodność i *swoboda* konstruowania pytań badawczych chociażby w kwestionariuszach ankiet, o czym poniżej będzie jeszcze mowa.

Powracając do referowanej problematyki powiemy, że w znacznym stopniu oczywiste rozumienie procesów chaotycznych i spojrzenie na ich ewoluowanie z tego punktu widzenia doprowadza do przekonania, że „Dynamika zmierzająca na skończonych odcinkach czasu do swych atraktorów ma charakter lokalny i wględny. Innowacje mogą się okazać korzystne, ale mogą również przynieść skutki katastrofalne dla innowatora” (Poleszczuk, 2004, s. 29) – co dobrze widać po zachowaniach

przedwyborczych osób kandydujących do różnych władz i lansowanych przez nich programach wyborczych z zamiarem „przyciągnięcia” uwagi wyborców (program wyborczy lub sam kandydat jest w tym kontekście atraktorem).

Poniżej przedstawiono graficznie wyżej wymienione zależności funkcjonalne, gdzie w istocie zaakcentowany jest aspekt statystyczny.

Tabela 1. Zależności funkcjonalne

Zgromadzenie danych	Rodzaj sytuacji	Poszukiwanie porządku statystycznego	Rodzaj operacji
→	deterministyczna		funkcje, prawidłowości
→	statystyczna		wnioskowanie statystyczne
	→	tradycyjne (statystyka opisowa)	metody taksonomiczne
	→	poszukiwanie atraktorów	analiza sieciowa, sieci neuronowe

W sprawie ilościowego podejścia w badaniach socjologicznych ciekawe przekonanie wyraża M. Heller, pisząc *notabene*, „Sądzę, że intelektualne przygody każdego m y ś l ą c e g o naukowca są jakby skrótowym wydaniem dziejów filozofii nowożytnej nauki, w podobnym sensie jak rozwój embrionu skrótowym powtórzeniem ewolucji gatunku. A więc każdy musi przejść przez stadium zbliżone do pozytywizmu. Metoda naukowa, którą operuje się na co dzień, wypełnia sobą cały widzialny horyzont, styl czy nawyk myślenia na wszystkie dziedziny rzeczywistości. Jedni przechodzą przez to stadium do innych, bardziej liberalnych (nie tak totalistycznych) poglądów, drudzy pozostają w nich na dłużej, niekiedy na zawsze. (Trzeba jednak pamiętać, że wszystkie prawidłowości socjologiczne są tylko prawidłowościami statystycznymi)” (Heller, 1994, s. 94–95). To stwierdzenie dotyczy aspektu ilościowego w socjologii, gdzie wykorzystuje się dane pochodzące przeważnie z badań ankietowych. Z kolei każda obserwacja *jakościowa* zawiera także aspekt *resp.* argument ilościowy, gdy mówię, że *przeważnie* dorośli ludzie są pozytywnie nastawieni do dzieci, to już posługuję się jakąś postacią mierzalności. Nawet stwierdzenie, że kierowca mający tendencje do nieprzestrzegania przepisów ruchu drogowego, wcześniej czy później spowoduje kolizję drogową – nosi cechy przekonania ilościowego. Prawdopodobieństwo takiego zdarzenia jest istotnie wysokie. Na podstawie pewnej statystycznej wiedzy o kolizjach drogowych i stylów jazdy kierowców antycypujemy w sposób uogólniony potencjalne zdarzenia na podstawie incydentalnych

zachowań kierowców w ruchu drogowym w chwilach, gdy jeszcze do kolizji nie doszło. Takie stwierdzenia posiłkują się wnioskowaniem statystycznym. Dane treściowo klasyfikowane są do dziedziny socjologii, interpretacja ich jest wkomponowana w kontekst wiedzy socjologicznej, ale podstawy analityczne faktycznie oparte są na wnioskowaniu statystycznym. Podobne argumentacje o konstrukcji implikacyjnej można wskazać także w innych dziedzinach nauk społecznych, szczególnie w psychologii społecznej (Myers, 2003) czy ewolucyjnej (Buss, 2001). Słynny przykład *dylematu więźnia* jako strategii postępowania (Straffin, 2001, s. 94–104) rozważany jest w wielu naukach – przy wykorzystaniu rachunku prawdopodobieństwa lub dobierania odpowiednich modeli i/lub algorytmów (Nowakowska, 1980) symulacji komputerowej. Coraz częściej akceptowane jest stanowisko preferencji algorytmicznego ujmowania procesów społecznych, gdyż – symplifikując – rozumienie dowolnego zjawiska w swej złożoności wymaga dysponowania odpowiednim algorytmem (Białyniecki-Birula, Białyniecka-Birula, 2002).

Grę ewolucyjną dobrze ilustrują konstruowane modele procesów o charakterze ewolucyjnym. Myślenie modelami zainspirowane zostało przez angielskiego matematyka J.H. Conwaya w *Grze w życie*. „Odgadnięcie” kilku prostych zasad i kolejność ich występowania ukazuje w symulacjach komputerowych nowy świat poznawczy, który zgadza się z danymi obserwowanymi w świecie procesów naturalnych. Dobrą ilustracją jest symulacja układu stosunków ilościowych i zależności [tu] między populacjami wilków, zajęcy i trawy. Odzwierciedlenie procesu realnego w tej symulacji ukazuje ciekawe cechy istoty ewolucji. Myślenie w kategoriach modelu przybliża także, poprzez symulacje procesów, rudymentarne fenomeny myślenia (Chromiec, Strzemieczna, 1994). Również zachodzi zmiana w *kierunkach* myślenia o świecie zewnętrznym od konstrukcji przyczynowo-skutkowych, poprzez probabilistyczne współwystępowanie czynników (stanów rzeczy) do rekonstrukcji modeli świata makroskopowego i konstrukcji procesów nawet podlegających determinantom chaosu deterministycznego.

Kodowanie danych ankietowych

Z praktyki badawczej wynika, że najkorzystniejsze jest zapisanie (przeniesienie) danych ankietowych do odpowiedniego zbioru w komputerze bez ich wstępnego przetwarzania (nadawania jakichkolwiek kodów). Szczególnie dotyczy to odpowiedzi na pytania otwarte i pytania częściowo kategoryzowane. Także wiele udzielanych odpowiedzi, niezgodnych z intencjami badacza, ale mieszczących się w zakresie dopuszczalnych odpowiedzi, można bez zniekształceń zakodować. Obszernie to zagadnienie przedstawiała K. Lutyńska (1984), analizując wady pytań kwestionariuszowych.

Pytania otwarte i z wielokrotnym wyborem stwarzają wiele możliwości odpowiedzi. Badający często nie jest w stanie przeanalizować ich przed kodowaniem i zaproponować odpowiednie kody (a z takim postępowaniem często spotykamy się w literaturze przedmiotu). Taka sytuacja sprzyja powstawaniu pewnej, niekiedy obszernej, dokumentacji kodowej rozpraszającej uwagę osoby kodującej dane ankietowe – inną kwestią jest brak możliwości dopasowania odpowiednich kryteriów klasyfikacji danych. Szczególnie uciążliwe są klasyfikacje odpowiedzi na pytania otwarte, np. o zawód wyuczony *resp.* wykonywany respondentą i (ewentualnie) członków jego rodziny. Podobnie jest z pytaniem o wykształcenie, a szczególnie pytania otwarte o wartości – jeżeli te pytania nie zawierały uprzednio kafeterii⁹. To respondenci – w tym konkretnym przypadku – ustalają kolejność wskazań na wartości przez nich zdefiniowanej przestrzeni wartości. Można także przyjąć założenie, że wpisywane kolejno wartości są dostrzegane przez respondentów od najważniejszej do kolejno coraz mniej ważnej. Analogicznie rzecz się ma w przypadku badania uświadamianych *obaw* i *niepokojów*. Natomiast odmiennie kształtuje się badany obraz zjawiska, gdy z zaprojektowanego przez socjologa zestawu, np. wartości [lista odpowiedzi do wyboru], który to ma być przez badanych uporządkowany hierarchicznie. W zestawie takim „podpowiada” się respondentowi zdefiniowaną przestrzeń wyborów na podstawie aktualnej wiedzy badającego lub na podstawie standaryzowanych technik badawczych. Mamy w tym kontekście do czynienia z relatywizmem poznawczym w stosunku do badanego zjawiska: albo socjolog bada kształt *swojego wyobrażenia* danego fenomenu przy pomocy respondentów, albo rekonstruuje kształt zjawiska na podstawie wiedzy rozproszonej „po respondentach”. Obie te możliwości podejść metodologicznych mają różne konsekwencje epistemologiczne.

Także istnieją okoliczności, kiedy lepsze jest dysponowanie oryginalnymi odpowiedziami na pytania dotyczące wieku, stażu pracy, stażu małżeńskiego itp. niż zaproponowanymi przez badacza kategoriami odpowiedzi – np. wiek: (1) 18–24 lata, (2) 25–29 lat itd. Także cała grupa pytań o preferencje, np. audycji telewizyjnych, radiowych, prasy, aspiracji itp. oraz preferencji instytucji kulturalnych – też stwarza istotne problemy z kodowaniem odpowiedzi. Sensowna propozycja kodowania odpowiedzi nadających się do skategoryzowania zmusza badacza do przejrzania wszystkich odpowiedzi respondentów. Proponowana metodyka w tej pracy uwalnia badacza od tych trudności.

⁹ Odpowiedzi na pytanie otwarte o zawód (wykonywany, wyuczony) często respondenci podają odpowiedź „student”. Z kolei badanie systemu wartości może polegać na zarejestrowaniu respektowanych wartości przez badanych w konkretnej zbiorowości lub można zastosować listę wartości zaproponowaną przez Rokeacha.

Wymienione okoliczności sprzyjające swobodnej reakcji respondentów na zadawane pytania wzbogacają wiedzę o badanym zjawisku. Jednak nie poddają się takie pytania kategoryzacji bez ryzyka ograniczeń w swobodzie udzielanych odpowiedzi. Natomiast powinny one być *jakoś* skategoryzowane, by były przydatne do dalszego przetwarzania danych. Naturalne jest postępowanie badacza zmierzające do uzyskania *odpowiedniej* liczby kategorii zróżnicowanych odpowiedzi respondentów. Nawet w przypadku precyzyjnych odpowiedzi na pytanie np. o zarobki, musimy je zaliczać do odpowiednich klas (kategorii) nazwanych jako „bardzo niskie”, „niskie”, „średnie” itd. Definiowanie kryteriów klasyfikacji konkretnych zarobków na gruncie socjologii empirycznej nie jest jednoznacznie przyjęte. Dość często spotykane konstrukcje są produktami arbitralnymi. Stosowane interwały „od-do” (klasyfikacja rozłączna) mogą być liniowe, tzn. przyjmuje się stałą wartość „szerokości” przedziału, np. co 300 zł, co 500 zł; wiek czy staż pracy np. co 5 lat itp. Można także zastosować kryterium średniej i odchyżeń standardowych w lewo i w prawo od średniej. Dla niektórych *rozkładów empirycznych* zmiennych można wykorzystać dane publikowane w tablicach GUS-owskich (www.stat.gov.pl). Zagadnienie jest istotne w okolicznościach analiz komparatystycznych, gdy badający chce nawiązać merytorycznie do rezultatów badań już publikowanych.

Odczucia subiektywne związane z prawem Webera-Fechnera: jeżeli ktoś zarabia 1000 zł i określi swoje zarobki jako niskie, to nie wynika z tego, że jeżeli by zarabiał 2 razy więcej, to określi je jako wysokie. W odczuciu subiektywnym uzna ten wzrost za mało dostrzegalny – $\log 2 = 0,3031$. Stąd subiektywne odczucie będzie wynosiło $1 + 0,3 = 1,3$ i zostanie „ledwo” dostrzegane przez badanego. Podobnie, jak z *neotradycjonalizacją* J. Staniszkis. W tym kontekście nie dziwi moc aparatury nagłaśniającej na wielkich koncertach muzyki rockowej.

Zaproponowany tok postępowania, uwalniający badacza od kłopotów związanych z przeglądem danych setek odpowiedzi ankietowych i konstrukcją dodatkowej dokumentacji kodowej przed procesem kodowania danych, był wielokrotnie stosowany w ramach prowadzonych przeze mnie seminariów dyplomowych. W wielu przypadkach wykorzystuję oryginalne dane empiryczne, zebrane przez studentów w celu przybliżenia autentycznych kłopotów i problemów, jakie im towarzyszyły oraz proponuję sposoby przewyciężania ich. Pomijam tu zagadnienie konstruowania pytań badawczych (kwestionariuszowych), będzie o tym mowa w innej pracy. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na udane opracowanie L.A. Gruszczyńskiego, w którym autor zawarł wiele problemów związanych z konstrukcją odpowiednich kwestionariuszy stosowanych w badaniach socjologicznych (Gruszczyński, 2003).

Typy danych w naukach społecznych

Wystarczy przeanalizować kilka kwestionariuszy ankiety i zdecydować do jakiego typu należą dane udzielane przez respondentów w kolejnych pytaniach kwestionariusza ankiety. Rozróżnić można następujące typy danych:

1. dane numeryczne [n] – udzielane na pytania o wiek, liczbę członków w rodzinie, strukturę wydatków czy dochodów itp. Są to dane faktycznie liczbowe. Pytania zawierające *zmiennne* oparte na skali *ilorazowej*;
2. dane reprezentowane przez liczby [n] – są to wybory jednej lub kilku z zawartych w pytaniu odpowiedzi. Dane te są liczbami lub są reprezentacjami liczbowymi ponumerowanych odpowiedzi w pytaniu badawczym, np.:
 - a. *zmienna* wykształcenie:
 1. podstawowe,
 2. zawodowe,
 3. średnie itd.,
 - b. *zmienna* wiek (ponumerowane przedziały wiekowe):
 1. 18–24 lata,
 2. 25–29 lat,
 3. 30–34 lata,
 4. 35–39 lat itd.,
 - c. *zmienna* zarobki:
 1. do 450 zł,
 2. 451–700 zł,
 3. 701–950 zł, itd.,
 - d. *zmienna* pochodzenie środowiskowe:
 1. wieś,
 2. wieś gminna,
 3. miasteczko,
 4. byłe lub obecne miasto powiatowe,
 5. byłe lub obecne miasto wojewódzkie,
3. jedno lub wielowyrazowe odpowiedzi respondentów [s], np. na pytania, jak oceniana jest *atmosfera pracy* przez badanego w jego zakładzie, o co przeważnie w domu *sprzeczają się rodzice*, jakie ma respondent *wykształcenie*, *zawód* itd. Także do takich odpowiedzi mogą należeć wielokrotne preferencje lub ułożone przez respondenta hierarchie odpowiedzi udzielane na pytanie: „Co Pana/Pani zdaniem jest *najważniejsze w życiu*:”.

Analizując pod tym kątem nie wypełniony przez respondenta kwestionariusz ankiety, przy każdym pytaniu deklarujemy typ danych. Do wyboru mamy [n] lub [s]. Stosunkowo często zdarza się, że w konkretnym pytaniu będzie kilka odpowiedzi typu [n] lub [s], albo [n] i [s]. Dzieje się tak z powodu zawarcia w pytaniu badawczym kilku *zmiennych*. Niech poniższy przykład zilustruje to zagadnienie.

„Jakie cechy powinien posiadać idealny partner(ka)? Zaznacz kilka Twoim zdaniem najważniejszych¹⁰:

1. pracowitość,
2. wyrozumiałość,
3. zaradność,
4. uczciwość,
5. pewność siebie,
6. gospodarność,
7. oszczędność,
8. atrakcyjność fizyczna,
9. religijność,
10. równowaga emocjonalna,
11. brak nałogów,
12. inteligencja,
13. inne, jakie ...”.

Przy tak skonstruowanym pytaniu o cechy idealnego partnera nie sposób podać kompletu cech. Na podstawie literatury przedmiotu można podać te najczęściej spotykane i dać „szansę” respondentowi podania ewentualnie cechy nie dostrzeganej przez badającego. Stąd umieszczona została odpowiedź 13 – inne, jakie: ... Również w komentarzu do pytania znalazło się wyrażenie *zaznacz kilka*. Niekiedy autorzy kwestionariuszy ankiet w podobnych okolicznościach zalecają respondentowi wybranie trzech, czterech lub pięciu cech. W pewnym sensie jest to „przymuszanie” respondenta do wyboru wskazanej liczby cech.

Na podstawie własnych doświadczeń z socjologiczną empirią wnoszę, że liczba wskazanych odpowiedzi zależy także od zmiennej *pleć*. Ogólnie można powiedzieć, że kobiety skłonne są do podawania czterech cech o treści [konotacji] pozytywnej i trzech o treści negatywnej, a mężczyźni do dwóch cech o treści pozytywnej i odpowiednio do jednej o treści negatywnej (Gębski, 2004). Z tego powodu zalecam,

¹⁰ Konstrukcja pytania pochodzi z kwestionariusza ankiety mojej magistrantki M. Moźdzynskiej zawartego w pracy magisterskiej: *Zjawisko kohabitacja w poglądach studentów szczecińskiego środowiska akademickiego*, Archiwum Biblioteki US, Szczecin 2005.

żeby w podobnych konstrukcjach pytań ankietowych studenci prosili respondentów o wskazywanie *kilku* cech bez precyzowania ilu. Dopiero po przeprowadzeniu badań empirycznych i losowym przejrzaniu kwestionariuszy ankiet ustalona zostanie liczba uwzględnianych przy kodowaniu odpowiedzi.

Kilkakrotnie użyłem wyrażenia *zmienna*, zakładając intuicyjne rozumienie jego. W tej chwili powiedzmy, że jest to pewna nazwa czegoś, co może przyjmować różne określenia (wartości). I tak zmienna zawarta w powyższym pytaniu ma nazwę *cechy idealnego partnera* i może przyjmować różne określenia (cechy) z zaproponowanej przez badającego przestrzeni określeń (kafeterii). Konkretny respondent może podać, że jego zdaniem *idealny partner* to taki, który posiada cechy: 1. pracowitość, 3. zaradność, 7. oszczędność i 8. atrakcyjność fizyczna. Formalnie:

Zmienna *idealny partner* {1. pracowitość, 3. zaradność, 7. oszczędność i 8. atrakcyjność fizyczna, i pozostałe cechy}.

Znak (inkluzyja, reprezentowanie w sensie socjologicznym) używany jest w znaczeniu „obejmowania” niejednoznacznie definiowanego zbioru cech w poszczególnych konkretyzacjach, tzn. jeden respondent może wskazać cechy, jak powyżej, drugi może wskazać dowolnie inne cechy itd. Znaki { i } obejmują wskazane elementy zbioru, tutaj: cechy idealnego partnera podane przez np. pierwszego respondenta. Znak dłatego jest zastosowany zamiast znaku =, ponieważ akurat wymienione cechy „kojarzą” się z idealnym partnerem, te same cechy mogą się kojarzyć z *przedstawicielem firmy handlowej* itd. Być może rysuje się tu pewna komplementarność charakterystyki idealnego partnera i przedstawiciela firmy handlowej.

Powyższy zapis można przedstawić jeszcze krócej, używając symbolu Z, gdzie i oznacza numer zmiennej. Wszystkie zmienne w kwestionariuszu ankiety (lub dowolnym innym narzędziu badawczym) można ponumerować, poczynając od 1 i kończąc na n. Operowanie numerami zmiennych jest bardzo wygodne we wszelkich analizach danych, o czym będzie jeszcze mowa. Także możemy nazwy cech zignorować, pozostawiając tylko liczby przypisane tym cechom. W tej chwili formalnie możemy zapisać to, że zmienna Z jest podzbiorem wyróżnionych wartości przez respondenta ze zbioru wartości zaproponowanych przez badacza (kafeteria):

$$Z = \{1, 3, 7, 8\} \quad \{1, 3, 7, 8, \text{i pozostałe cechy}\}$$

Powyższe pytanie reprezentuje zmienna, która zawiera zbiór odpowiedzi na pytanie wielokrotnego wyboru (preferencji). Często spotyka się w publikacjach tzw. „niesumowanie się do liczby badanych lub do stu procent”. Zagadnieniem tym zajmę się w najbliższym czasie.

Bibliografia

- Andreski, S. (1977). *Nauki społeczne jako czary: „dymna zasłona żargonu”* W: *Czy kryzys socjologii*, (red.) J. Szacki, Warszawa.
- Andreski, S. (2002). *Czarnoksiężstwo w naukach społecznych*, tłum. S. Anderski i J. Sowa, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Antonides, G., van Raaij, W.F. (2003). *Zachowanie konsumenta. Podręcznik akademicki*, tłum. I. Kania, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Antonides, G. (2001). *Próba scalenia psychologicznej i ekonomicznej teorii konsumpcji*, W: *Zachowanie konsumenta. Koncepcje i badania europejskie*, (red.) M. Lambkin, G. Foxall, F. van Raaij, B. Heilbrunn, tłum. M. Zagrodzki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bernstein, J. (1999). *Teoria wszystkiego*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Białyniecki-Birula, I., Białyniecka-Birula, I. (2002). *Modelowanie rzeczywistości*. Warszawa: Wydawnictwo „Prószyński i S-ka”.
- Błalock, H.M. (1977). *Statystyka dla socjologów*, tłum. M. Tabin, I. Kopińska, K. Starzec. Warszawa: PWN.
- Buss, D.M. (2001). *Psychologia ewolucyjna. Jak wytłumaczyć społeczne zachowanie człowieka? Najnowsze koncepcje*, tłum. M. Orski. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Chromiec, J., Strzemieczna, E. (1994). *Sztuczna inteligencja. Metody konstrukcji i analizy systemów eksperckich*. Warszawa: Akademska Oficyna Wydawnicza PLJ.
- Dolczewski, Z. (2000). *O Florianie Znaniem*, ARP „Promocja 21”, Poznań.
- Durkheim, É. (2000). *Zasady metody socjologicznej*, tłum. J. Szacki. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gatnar, E. (1994). *Metody modelowania jakościowego*. Warszawa: Akademska Oficyna Wydawnicza PLJ.
- Gębski, B. (1984). Implikacje metodologiczne modelu uczestnictwa w kulturze, *Przegląd Zachodniopomorski*, nr 3–4.
- Gębski, B. (1988). *Wprowadzenie do programowania w naukach społecznych w językach BASIC i FORTRAN*, Szczecin.
- Gębski, B. (1988a). *Spoleczne determinanty uczestnictwa w kulturze [studium metodologiczne]*, Szczecin.
- Gębski, B. (1989). *Sytuacja młodych pedagogów w Polsce. Determinanty rozwoju naukowego młodszej kadry naukowej nauk pedagogicznych w Polsce*, [Współautorzy A. Bielawiec i Z. Zacha], *Rocznik Pedagogiczny*, nr 12.
- Gębski, B. (1999). Przetwarzanie danych jakościowych. Niedoceniane metody taksonomiczne, *Studia Sociologica*, nr 10.
- Gębski, B. (2004). *Definicja jakości życia studentów szczecińskiej humanistyki*, W: *Zrozumieć społeczeństwo. Szanse i zagrożenia w sferze mentalności, kultury i gospodarki w przededniu wejścia Polski do Unii Europejskiej*, (red.) J. Leoński, Zachodniopomorska Szkoła Biznesu, Szczecin.
- Gębski, B. (2008). *Wprowadzenie do metodologii badań społecznych. Problemy konstruowania modeli jakościowych badanych zjawisk*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa.
- Gębski, B. (2018). *Od interpretacji do wiedzy. Aspekty konceptualizacyjne badań w naukach społecznych*. *Zeszyty Naukowe Koszalińskiej Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych*, Zeszyt nr 15.

- Giddens, A. (2003). *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturacji*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Gleick, J. (1996). *Chaos. Narodziny nowej nauki*, tłum. P. Jaśkowski, Poznań: Zysk i S-ka.
- Gruszczyński, L.A. (2003). *Kwestionariusze w socjologii. Budowa narzędzi do badań surveyowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Heller, M. (1994). *Wszelświat i Słowo*. Kraków: Wydawnictwo ZNAK.
- Hellwig, Z. (1980). *Elementy rachunku prawdopodobieństwa i statystyki matematycznej*. Warszawa: PWN.
- Kłoskowska, A. (1981). *Socjologia kultury*. Warszawa: PWN.
- Koch, R. (1998). *Zasada 80/20. Lepsze efekty mniejszym nakładem sił i środków*, tłum. G. Łuczkiwicz, Warszawa: Wydawnictwo MEDIUM.
- Lutyńska, K. (1984). *Wywiad kwestionariuszowy. Przygotowanie i sprawdzenie narzędzia badawczego*, Ossolineum, Wrocław.
- Masters, T. (1996). *Sieci neuronowe w praktyce. Programowanie w języku C++*. Warszawa: WNT.
- Michalkiewicz, Z. (2003). *Algorytmy genetyczne + struktury danych = programy ewolucyjne*, WNT, Warszawa.
- Myers, D.G. (2003). *Psychologia społeczna*, tłum. A. Bezwińska-Walerjan, Poznań: Zysk i S-ka.
- Nowakowska, M. (1980). *Nowe idee w naukach społecznych*. Wrocław: Ossolineum.
- Pociecha, J., Podolec, B., Sokołowski, A., Zajac, K. (1988). *Metody taksonomiczne w badaniach społeczno-ekonomicznych*. Warszawa: PWN.
- Poleszczuk, J. (2004). *Ewolucyjna teoria interakcji społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Russo, L. (2005). *Zapomniana rewolucja. Grecka myśl naukowa a nauka nowoczesna*, tłum. I. Kania, Universitas, Kraków.
- Słownik socjologii i nauk społecznych*. (2004). Red. nauk. M. Tabin, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Steinhaus, H. (2000). *Między duchem a materią pośredniczy matematyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Wrocław.
- Straffin, P.D. (2001). *Teoria gier*, tłum. J. Haman. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Sztumski, J. (1999). *Wstęp do metod i technik badań socjologicznych*. Katowice: „Śląsk”.
- Tempczyk, M. (1998). *Teoria chaosu a filozofia*, Warszawa.
- Thomas, W.I., Znaniecki, F. (1976). *Chłop polski w Europie i Ameryce*. Warszawa: LSW.
- Turner, J.H. (2004). *Struktura teorii socjologicznej. Wydanie nowe*, tłum. zespół pod red. naukową A. Manterysa i G. Woronieckiej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tyszka, T., Zaleśkiewicz, T. (2001). *Racjonalność decyzji*, Warszawa: PWE.
- Ulam, S.M. (1996). *Przygody matematyka*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Weinberg, G.M. (1979). *Myslenie systemowe*. Warszawa: WNT.
- Wolke, R.L. (2002). *Co Einstein powiedział swojemu fryzjerowi*, KDC, Warszawa.

Received: 23.11.2020

Accepted: 09.02.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.002

Anatoliy KALYAYEV

Lviv Regional Institute for Public Administration

of the National Academy for Public Administration

under the President of Ukraine

e-mail: toldek@ukr.net

ORCID 0000-0002-5675-187X

Global strategic trends in the military security field in the context of new challenges and threats

The article considers the issues of changing the balance of power on the world stage and their impact on the modern European security system in terms of redistribution of spheres of influence by world players. The issue of a need for an objective assessment of current challenges, based on a wide range of political, diplomatic, operational, strategic and legal expertise, which requires a certain creation of special institutions, is highlighted. This will allow governments and businesses to assess the impacts, risks and trends affecting their positions, and will provide an opportunity to identify ways to help them increase their resilience to a wide range of threats. It is emphasized that today the military security of an individual state cannot be guaranteed without close cooperation with influential international security structures at the global, subregional and regional levels. It is proved that changes in the content and nature of wars and armed conflicts have directly affected the development of military-theoretical views and approaches to the assessment of modern military-political processes and tasks of global governance in this area. In these conditions, there is a need to define a new format of cooperation between countries, to develop rules that will be the basis for the formation of a new system of international security. In the long run, NATO should become a basic element of a more global architecture of international security, but its area of responsibility should be expanded and, in certain circumstances, go beyond the borders defined by member states. It is proved that the solution of practical problems of military security at the present stage of historical development cannot be provided either by the forces of one military organization of the state, or by its separate elements, even such as the Armed Forces; this requires a subsystem of military security that extends beyond the military organization, through which the impact on the stability of society is exerted. It is determined

that the priority task of Ukraine is organic entry into the European and world community, entry into the multidimensional world of complex international relations and new security structures at the global and regional level.

It is proved that in order to create an effective model of public administration in the field of military defense security in Ukraine it is necessary to take into account not only the experience of developed countries, but also domestic realities and specific features of geopolitical place, national-historical traditions, structure and volume of defense potential of the country, the stability of the political system, the level of its democracy, etc.

Keywords: military security, European security, collective defense, hybrid war, globalization risks, global governance

Глобальные стратегические тенденции в области военной безопасности в контексте новых вызовов и угроз

В статье рассмотрены вопросы изменения баланса сил на мировой арене и их влияние на современную систему европейской безопасности в условиях перераспределения сфер влияния мировыми игроками. Выясняется вопрос о необходимости объективной оценки современных вызовов, опираясь на широкий спектр политической, дипломатической, оперативной, стратегической и юридической экспертизы, что требует создание специальных институтов. Это позволит правительствам и бизнесу оценить влияние, риски и тенденции, влияющие на их позиции, и обеспечит возможность определить пути, которые помогут им повысить свою устойчивость к различным угрозам. Подчеркивается, что сегодня военная безопасность отдельного государства не может быть гарантирована без тесного сотрудничества с влиятельными международными структурами безопасности глобального, субрегионального и регионального уровней. Доказано, что изменения в содержании и характера войн и вооруженных конфликтов, непосредственно повлияли на развитие военно-теоретических взглядов и подходов к оценке современных военно-политических процессов и задач глобального управления в этой сфере. В этих условиях возникает необходимость определения нового формата взаимодействия стран, выработки правил, которые будут заложены в основу формирования новой системы международной безопасности. В перспективе базовым элементом более глобальной архитектуры международной безопасности должно быть НАТО, а зона его ответственности должна быть расширена и при определенных обстоятельствах выйти за рамки очерченные границами государств-членов. Доказано, что решение практических задач военной безопасности на современном этапе не может быть обеспечено ни силами одной военной организации государства, ни ее отдельными элементами, даже такими, как Вооруженные силы; для этого необходимо подсистема военной безопасности, через которую и осуществляется влияние на стабильность общества. Определяется, что приоритетной задачей Украины является органичное вхождение в европейские и мировые сообщества, выход в многомерный мир

международных отношений и новых структур безопасности глобального и регионального уровня. Доказывается, что для создания эффективной действенной модели государственного управления в сфере военной безопасности и обороны в Украине необходимо учитывать не только опыт развитых стран мира, но и отечественные реалии, особенности геополитического положения, национально-исторические традиции, объемы оборонного потенциала страны, степень развития гражданского общества, устойчивость политической системы, уровень ее демократичности и т.п.

Ключевые слова: военная безопасность, европейская безопасность, коллективная оборона, гибридная война, глобализаций ни риски, глобальное управление

Введение

Новые глобальные вызовы международной безопасности на фоне Пандемии COVID-19 и осложнения международных отношений через новый передел сфер влияния мировыми игроками свидетельствуют о необходимости анализа их военных потенциалов, потому что роль военной силы в решении вопросов мирового лидерства, по мнению экспертов, вряд ли уменьшится. Хотя сегодня количество мировых конфликтов значительно меньше, чем в течение двадцатого века, однако они продолжают создавать многогранные вызовы как для стран, ставших объектами агрессии, так и для развитых стран мира, которым часто приходится бороться с такими последствиями, как нелегальная миграция, ответственность за финансовое, военное или гуманитарное вмешательство в конфликты между другими странами. Конфликты и нестабильность государств сегодня приобретают различные формы и подвергаются влиянию некоторых ключевых тенденций XXI века, включая быструю урбанизацию, последствия изменения климата, значительный технологический прогресс и растущую связь между регионами и международными субъектами. Разработка эффективных и долгосрочных мер требует четкого понимания того, каким образом можно эффективно влиять на уровень международной безопасности.

Именно поэтому, государственное управление, стратегия и международное право требует объективной оценки современных вызовов, опираясь на широкий спектр политической, дипломатической, оперативной, стратегической и юридической экспертизы. Проведение этих мероприятий требует определенного институционального обеспечения, создания специальных институтов, которые могли бы проводить эффективные меры по мониторингу геоэкономических и геополитических стратегий самых влиятельных государств, анализ политических,

военных, экономических, гуманитарных причин и последствий конфликтов и нестабильности. Стратегические подходы к задачам этих институтов должны ориентироваться на следующие основные направления:

- определение степени использования экономических средств воздействия великими державами и устойчивость меньших государств к нему, помимо санкций, имеющих стратегический эффект;
- определение изменений в географии торговли и инвестиций в ответ на уязвимость цепи поставок и достижения технологий;
- выяснение последствий экономического национализма для глобализации;
- исследование перспективы интернационализации различных валют после COVID;
- прогнозирование геополитических и геоэкономических последствий перехода к энергии с низким и нулевым уровнем углерода;
- создание всеобщей базы данных как стратегического актива.

Расширение спектра аналитических инструментов оценки геополитического риска конкретной страны позволит правительству и бизнесу оценить, как срочные вызовы, так и долгосрочные тенденции, влияющие на их позиции, и обеспечит возможность определить пути, которые помогут им повысить свою устойчивость к различным рискам и использовать новые возможности. В этом контексте необходимо внедрение новых методов анализа, новых способов мышления, новых форм руководства и управления, которые позволяют охватывать новые идеи, использовать и интегрировать новые технологии, превращая современную систему безопасности на инновационную и адаптированную к новым вызовам и угрозам.

Цель статьи заключается в анализе современных тенденций в обеспечении военной безопасности стран ЕС и определении роли Украины в стратегии её развития.

Современная система международной безопасности в условиях изменения баланса сил

В связи с кризисными явлениями в международной безопасности, возникшие из-за попытки ревизии отдельных стран итогов второй мировой войны, закрепленных международно-правовыми актами и стремлением к перераспределению сфер влияния не только государствами, но и транснациональными корпорациями, сегодня остро стоит вопрос о способности современных международных

институтов гарантировать: во-первых, проведение объективного анализа состояния и перспектив развития человечества, а во-вторых, найти действительно эффективные механизмы обеспечения мира и безопасности. Если это будет невозможно, то система международной безопасности может быть разрушена, и споры между государствами будут сложными для решения, что потенциально может привести к военным конфликтам.

События XX-го века свидетельствуют о том, что изменение баланса сил на мировой арене между государствами происходит вместе с диффузией власти внутри государств, поскольку они сталкиваются со все большим количеством проблем, которые они не могут решить самостоятельно. Такие вызовы, как изменение климата и международный терроризм, требуют сотрудничества на международном уровне, в том числе с такими негосударственными субъектами, как большие корпорации и органы местного самоуправления. По мере того, как политическая власть будет более рассеянной и противоречивой, будет все труднее заключать международные договоры. Возрастание роли крупных городов и корпораций в государствах ведет к ослаблению государственной власти в стране, что может привести к ее кризису. Таким образом, суверенитет государства, вероятно, будет и в дальнейшем разрушаться, что приведет к созданию более сложной, гибридной системы управления.

По оценкам специалистов, благодаря разрушительному характеру современного оружия, войны между великими державами маловероятны. Именно поэтому, главными методами противоборства станут гибридные войны. В таких условиях граница между войной и миром будет размытой, что открывает новые арены конфликтов, в частности в киберпространстве, космосе и виртуальной реальности. Государства остаются главными участниками конфликтов, но уже сегодня наблюдается, что экстремистские организации, частные охранные компании, играют все большую роль в политике. Это связано с тем, что государства все больше сотрудничают с технологическими фирмами. Те, кто делает это наиболее эффективно, будут иметь существенное преимущество над своими оппонентами. Количество ядерных государств, вероятно, возрастет, а увеличение инвестиций в тактическое ядерное оружие увеличит риск его использования. Такие системы оружия, как железнодорожные передвижные ракетные комплексы, высокоточное лазерное оружие и гиперзвуковые ракеты, позволят их владельцам быстро наносить удары практически в любой точке мира. По мере того, как машины и искусственный интеллект станут более способными, они будут играть все большую роль в конфликтах и боевых действиях. Технологии будут перманентно изменять характер конфликта. По мере роста населения и развития экономики,

конкуренция за ресурсы усилится, что в многополярном контексте может увеличить риск конфликта. Поэтому нельзя исключать риск войны между государствами уже в ближайшие десятилетия.

Изменение глобального порядка, приведет к углублению противоречий между государствами. Это касается таких крупных игроков, как США, Китай, Европа, Россия, Индия и др. По мере смещения баланса сил с Запада на Восток конкуренция между государствами и другими субъектами, скорее всего, усилится и станет все более постоянной. События последних лет и анализ мировых тенденций свидетельствуют, что киберпреступность, станет одной из главных угроз для мира. Расширенный доступ к информационным сетям, к средствам роботизации и автоматизации процесса производства в развитых странах приведет к широкомасштабному росту безработицы. Это будет способствовать распространению национализма, религиозной нетерпимости и антипатии к иммигрантам. Преступные группировки могут стать мощными игроками из-за возможности использования ими оружия массового поражения и проведения кибератак против главных объектов государственного управления. Изменения в содержании войн и вооруженных конфликтов непосредственно повлияли на развитие военно-теоретических взглядов и подходов к оценке современных военно-политических процессов и задач глобального управления в этой сфере. Современная военная стратегия, объединяющая одновременное применение конвенционных военных сил с использованием иррегулярных формирований и ведение действий в киберпространстве, а также информационные операции и средства экономического и дипломатического давления на противника, определяется как гибридная. Концепция противодействия гибридным войнам базируется на трех составляющих: подготовке, сдерживании, защите (обороне). Она включает необходимость действовать очень быстро в условиях гибридных угроз, требует повышения уровня готовности и предусматривает ключевую роль сил спецопераций.

Перед мировым сообществом стоят вызовы нового типа, ответы на которые пока не найдены. Очевидно, что существующая система международной безопасности, по сути, себя исчерпала. Она не способна работать на предупреждение угроз. Вместе с тем, как никогда возросла актуальность военной угрозы для европейской безопасности. Кризис вокруг Украины в корне изменил ситуацию и обозначил контуры нового конфликта в Европе, потенциальные масштабы и последствия которого еще сложно оценить.

В этих условиях возникает необходимость определения нового формата взаимодействия стран, выработки правил, которые будут заложены в основу формирования новой системы международной безопасности. Очертания этой

новой системы сегодня еще окончательно не определены, однако для их более четкого определения следует ответить на ряд вопросов. В перспективе базовым элементом глобальной архитектуры международной безопасности должно стать НАТО. Зона его ответственности должна быть расширена и при определенных обстоятельствах выйти за рамки, очерченные границами государств-членов (Kalyaev, 2020).

Все перечисленные факторы требуют изменений в приоритетах военной безопасности. Под военной безопасностью понимается защищенность жизненно важных интересов человека и гражданина, общества и государства от событий, явлений, процессов и других факторов, которые порождают опасности военного характера для реализации указанных интересов, и при которой вероятность войны сводится к минимуму (Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia, 2011, s. 46).

Иначе говоря, военная безопасность характеризует способность государства к защите своего суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности от посягательств с применением военной силы, то есть обороноспособность государства или международных союзов. Как известно, оборона любого государства, защита его суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности возлагаются на Вооруженные Силы, которые должны иметь соответствующий уровень боеспособности для сдерживания потенциального агрессора от применения военной силы. Содержание военной безопасности страны зависит от характера опасности (угроз), которая делится на внешнюю и внутреннюю. В отношении конкретной страны внешние военные угрозы могут касаться таких вопросов, как: наличие территориальных претензий; заинтересованность в изменении внешнего и внутреннего политического курса в пользу другого государства, стремление к уменьшению политической, экономической, военной силы страны или группы стран в интересах доминирования в регионе, ведение враждебной пропаганды, поддержка действий сепаратистских сил, содействие разжиганию межэтнических и межконфессиональных противоречий; заинтересованность в установлении контроля над стратегическими объектами и коммуникациями, наличие вблизи границ значительных группировок войск. Внутренние опасности касаются вопросов экономической и социально-политической нестабильности, недостаточной правовой урегулированности межгосударственных отношений, уровня обороноспособности, наличия дестабилизирующих отношений и противоречий между политическими силами, проблем национальных меньшинств, религиозных противоречий, наличие негосударственных военизированных формирований и т.п.

Так, например, сегодня можно констатировать, что военная опасность для Украины была реализована через аннексию Российской Федерацией в 2014 году Автономной Республики Крым, что является прямым нарушением территориальной целостности Украины, а также крайне опасное развертывание сепаратистского движения на Востоке Украины при поддержке РФ. Фактически Украина находится сейчас в состоянии войны, особенностью которой является ее так называемый «гибридный» характер. По мнению В.П. Горбулина, каждый конкретный элемент «гибридной войны» не нов по существу и использовался почти во всех войнах прошлого, но сегодня уникальным есть согласованность и взаимосвязь всех гибридных элементов, динамичность и гибкость их применения, а также рост веса информационного фактора (Horbulin, 2014, s. 5).

По мнению М.В. Ковалива, военная безопасность не является безусловной гарантией стабильности, она лишь создает благоприятные условия жизнеспособности общества в различных сферах. Военная безопасность позволяет повышать динамизм и устойчивость ее прогрессивных эволюционных процессов. Только в прогрессивном обществе военная безопасность создает условия обеспечения необходимого динамизма, направленности и устойчивости развития общества в соответствии с целями и приоритетами такого общества (Kovaliv, Ivakhiv, 2015, s. 126).

Круг решаемых в рамках военной безопасности вопросов включены в сферу оборонного и военно-политического содержания. В целом, военная безопасность государства поддерживается сложным комплексом политических, экономических, военных и других мероприятий. Преимущественное значение придается мерам политического характера, направленными на создание благоприятной для страны внешней и внутренней обстановки, укрепление международного авторитета государства, устранение существующих и потенциальных конфликтных ситуаций. Однако эффективность этих мер достигается только при условии, если они сочетаются с действиями оборонного характера, направленными на силовое сдерживание возможного агрессора и блокирования его попыток добиться политических целей с помощью оружия (Rusnak, 2015). Но даже самая мощная система военной безопасности не гарантирует абсолютной защищенности общества от негативных последствий вооруженных действий (гибели граждан, разрушение элементов экономики, инфраструктуры и т.п). По мнению исследователей, целесообразно представить подсистему обеспечения военной безопасности как неразрывное единство взаимообусловленных трех основных уровней. (Kovaliv, Ivakhiv, 2015, s. 126).

На базовом (идеологическом) уровне – общественном, субстанциональном – формируются общественные настроения и действия, позволяющие эффективно формировать два других уровня по обеспечению военной безопасности общества. Этот уровень является базовым для всей подсистемы военной безопасности.

На втором уровне – государственном, концептуальном – формулируется концепция, основные цели и задачи военной безопасности. Элементы этого уровня отвечают за общую политику и решения основных проблем военной безопасности. Государственный уровень, который связывает два других, выполняет функции управления и координации всей деятельности по обеспечению военной безопасности.

На третьем уровне – военном, исполнительном – выполняются конкретные военно-политические, учебно-боевые, а при необходимости и боевые задачи в рамках обеспечения военной безопасности.

Указанные уровни несут ответственность за реализацию концепции военной безопасности, решения задач по ее осуществлению.

Таким образом, решение практических задач военной безопасности на современном этапе не может быть обеспечено силами одной военной организации государства, ни ее отдельными элементами, даже такими как Вооруженные силы; для этого необходимо подсистема военной безопасности через которую и осуществляется влияние на стабильность общества.

Военная безопасность страны может быть усилена при условии участия в международных организациях с коллективной безопасностью, например таких, как ОБСЕ и ООН. Однако события в Грузии в 2008 г. и в Украине в 2014 г. показали, что на агрессию Российской Федерации против суверенных стран ни ОБСЕ, ни ООН не смогли отреагировать должным образом. В этих обстоятельствах обеспечение военной безопасности как отдельных стран, так и военных блоков остается актуальным вопросом. Особенно это касается постсоветских стран, находящихся в кругу геополитических интересов Российской Федерации.

Учитывая перечисленные угрозы перед демократическими странами встает вопрос обеспечения коллективной безопасности и обороны не только дипломатическими, но и военными мерами. Европейская система коллективной безопасности и обороны сегодня обеспечивается силами НАТО.

Общая политика безопасности и обороны ЕС является неотъемлемой частью общей внешней политики и политики безопасности. Она охватывает постепенное формирование общей оборонной политики Союза. Это обеспечивает ЕС оперативную способность, опирающуюся на гражданские и военные средства,

которые ЕС может использовать в миссиях за пределами Союза с целью поддержания мира, предотвращения конфликтов и укрепления международной безопасности в соответствии с принципами Устава Организации Объединенных наций (*Konsolidovana versia*).

В 2003 году было принято «Европейскую стратегию безопасности» (*European Security Strategy*), которая отражала угрозы, цели и задачи в сфере безопасности и обороны – общие для стран-членов ЕС. Европейскую политику в сфере обороны и безопасности можно рассматривать как внешнеполитическую деятельность ЕС, направленную на реализацию совместных стратегических целей государств-членов в сфере кооперационной безопасности, может быть трансформирована в систему коллективной безопасности. Среди комплекса задач Стратегии ключевыми были определены следующие: создание необходимых условий для стабильного развития и дееспособного государственного управления в странах – непосредственных соседях ЕС; поддержка мирового порядка на основе эффективных форм многостороннего сотрудничества, борьба со старыми и новыми угрозами, предотвращение любых конфликтов. Положения Стратегии были зафиксированы на саммите Европейского Союза 13 декабря 2007 г. в „Лиссабонском договоре” о внесении изменений в Договор о Европейском Союзе и Договора о создании Европейского Сообщества.

Договор о Европейском Союзе (в редакции Лиссабонского договора 2009 года) открыл ряд новых возможностей для углубления интеграции стран-членов ЕС в сфере обороны. В контексте оборонной политики Европейского Союза очень важны положения Договора о взаимопомощи. Упомянутое положение требует от стран-членов ЕС оказывать необходимую взаимопомощь всеми возможными средствами в случае, если они испытывают вооруженную агрессию на собственной территории.

В соответствии со ст. 222 указанного Договора, если государство-член подверглось террористическому нападению, Союз мобилизует все средства, находящиеся в его распоряжении, включая военные ресурсы, чтобы предотвращать террористическую угрозу на территории этого государства; защищать демократические учреждения и гражданское население от любых террористических атак; помогать государству на его территории (на запрос его политической власти) в случае террористической атаки, природного или антропогенного стихийного бедствия (*Konsolidovana versia*).

Проблематика Общей политики безопасности и обороны была обсуждена на саммите Европейского Совета еще в декабре 2013 года. На совете обсуждались вопросы увеличения оборонных бюджетов, создание мобильных групп быстрого

реагирования на кризисные ситуации, поддержки Европейского оборонного агентства в таких отраслях, как: разработка беспилотной авиации; дозаправка самолетов в воздухе; спутниковая связь; кибернетическая безопасность.

Военные конфликты на границе с ЕС сделали проблему безопасности слабым местом европейского интеграционного проекта. Теперь Европа окружена «огненным кольцом», которое проходит через Ближний Восток и Кавказ до границ Украины. По мнению руководителей ЕС, причиной такой ситуации является сокращение расходов ЕС на армию. Кроме того, между странами-участницами нет единства и доверия, они по-разному оценивают опасности. Все это создает препятствия в построении единой стратегии безопасности. Это привело к принятию решения в 2017 году о создании Европейского оборонного союза до 2025 года, который будет помогать НАТО в вопросах безопасности в регионах.

По мнению членов Европарламента, быстрое создание Европейского оборонительного союза в партнерстве с НАТО позволит ЕС действовать автономно для стабилизации соседнего пространства и повышения своей роли как гаранта безопасности. Резолюция Европарламента предлагала учредить Главное управление по вопросам обороны, которое на уровне Евросоюза отвечало бы за внутренние аспекты политики обороны и безопасности, а также рекомендовала создать Европейский разведывательный отдел (Novak-Kalyayeva, Rączek, 2016, s. 41).

В начале декабря 2017 Совет ЕС принял решение о запуске программы Permanent Structured Cooperation (PESCO) – структурированного сотрудничества в сфере обороны стран-членов ЕС. Программа позволит совместно противостоять военным угрозам со стороны России и усилить обороноспособность Евросоюза, если этому не помешают споры между участниками. Участие в PESCO является добровольной для всех стран-членов ЕС. Впоследствии 23 страны подписали официальное заявление о расширении сотрудничества, к которому присоединились также Ирландия и Португалия. Между тем туда не вошли Дания, Мальта и Великобритания. Сегодня в рамках PESCO действует 17 проектов по подготовке войск и развитию боевого потенциала реагирования на кризисные ситуации, а также по переброски военных контингентов, усилению морской безопасности и реагированию на киберугрозы. Безусловно, одной из причин создания оборонной инициативы ЕС стала политика безопасности американского президента Д.Трампа, опасения, что США откажутся от своих обязательств в НАТО, а также желание ЕС в приобретении большей автономии в вопросах европейской безопасности. Однако ЕС совсем не планирует отмежевываться от НАТО, а взамен углубляет сотрудничество с альянсом. Более того, по мнению экспертов, без американских военно-стратегических, спутниковых, разведывательных возможностей и технологий ПВО Европы бессильны.

Реализация проектов PESCO должна улучшить оборонную мощь стран-членов ЕС, в частности способность противостоять вызовам и угрозам со стороны России. Сегодня страны ЕС не способны в одиночку обеспечить свою безопасность в случае угрозы военного конфликта, т.к. их оборонные расходы и потенциал в сфере безопасности не соответствуют требованиям современности.

В последнее время Россия вновь решила сделать ставку на развернутые на европейском театре ядерные вооружения. В рамках своей общей военной трансформации Россия в начале 2000-х годов модернизировала почти 80 процентов своих стратегических ядерных сил. США только сейчас начинают свою собственную программу модернизации на 20+ лет, которая предусматривает продление срока службы гравитационных бомб B61, расположенных в Европе, в случае выполнения совместной ядерной миссии НАТО.

Поэтому России проще быстро установить новые стратегические боеголовки на современные уже развернутые межконтинентальные баллистические ракеты (МБР), баллистические ракеты подводного базирования и бомбардировщики, когда Договор «Новый ДССО» (2010) потеряет силу между 2021 или 2026 годами. Это особенно важно ввиду отсутствия значительного прогресса в переговорах о заключении нового договора о режиме контроля над вооружениями для новых стратегических систем до того, как потеряет силу Новый ДССО.

Россия разрабатывает новые типы ракетных систем, такие как гиперзвуковая управляемая ракета стратегического дальности «Авангард» и гиперзвуковая крылатая ракета тактической дальности «Циркон», которую Россия испытывает и разворачивает на разных пусковых платформах. Она также разрабатывает баллистическую ракету воздушного базирования «Кинжал», которая, по российским данным, будет иметь дальность до двух тысяч километров. Гиперзвуковые ракеты летят со сверхвысокой скоростью на малых высотах и способны маневрировать во время полета – это сочетание возможностей делает сложным отслеживание гиперзвуковой ракеты и почти невозможным защиту от нее. Хотя США начали увеличивать свои инвестиции в разработку гиперзвуковых ракетных систем, они отстают от России (и Китая).

В дополнение к гиперзвуковым ракетам Россия разрабатывает «новаторские» ядерные системы, такие как ядерная крылатая ракета с атомным двигателем и подводная беспилотная ядерная торпеда – они могут применяться для запугивания, принуждения и нападения на страны – члены НАТО практически без предупреждения или способности отреагировать. Намерения России по этим вооружениям не ясны. Однако от НАТО требуется оценка своих собственных сил и средств в связи с угрозами новых российских систем.

Видимо наибольший разрыв между НАТО и Россией наблюдается в сфере тактических или нестратегических ядерных вооружений. Это системы, вооруженные маломощными ядерными боеголовками, такие как крылатые ракеты воздушного, морского и наземного базирования. Россия уже имеет значительный арсенал ракетных систем двойного назначения, которые могут доставлять как обычные, так и ядерные боеголовки. Они могут достичь территории всех европейских стран – членов НАТО с земли, с воздуха и моря. По данным из открытых источников, Россия, имея на складах значительно больший арсенал нестратегических ядерных боеголовок – по подсчетам от 1500 до 2000 единиц по сравнению с 150–200 американскими гравитационными бомбами, которые хранятся в казематах в Европе – она бросает новый вызов НАТО в аспекте регионального сдерживания и обороны.

Ядерное оружие находится в основе коллективной безопасности НАТО с момента создания организации. На протяжении более 70 лет национальные арсеналы ядерных держав – членов НАТО (США, Соединенного Королевства и Франции) и американское ядерное оружие передового базирования в Европе служат инструментом сдерживания для Альянса и его членов. Несмотря на такой изменчивый характер состояния безопасности НАТО должна быть способна сдерживать ядерные угрозы и отвечать на применение ядерного оружия Россией для сохранения безопасности почти одного миллиарда людей, живущих под «зонтиком» НАТО. Министры обороны стран НАТО в июне 2020 утвердили пакет документов по мерам в ответ на усиление РФ своего ядерного потенциала ракетами средней и малой дальности, что привело к расторжению соглашения. В числе мер усиления противоракетной обороны является закупка американских систем Patriot и истребителей пятого поколения.

Главы государств и правительств НАТО договорились и часто это повторяют, что ядерные вооружения НАТО предназначены для «сохранения мира, предотвращения принуждения и сдерживания агрессии». Сюда входит заверения членов в крепкой трансатлантической преданности коллективной безопасности, которую демонстрируют свои договоренности о совместном использовании ядерных сил НАТО, согласно которым европейские и североамериканские члены Альянса разделяют риски и ответственность, связанные с ядерным сдерживанием. Это также является мощным сигналом для России о том, что она в случае конфликта не достигнет своей цели даже с помощью ограниченного применения ядерного оружия, поскольку НАТО имеет способность и решимость заставить ее заплатить неприемлемую цену, и коротко говоря, что ни одна ядерная атака со стороны России не принесет успеха.

Страны – члены НАТО остаются решительно настроенными на достижение мира без ядерного оружия и поддержку контроля над вооружениями, нераспространение и разоружение. Однако НАТО будет оставаться ядерным альянсом пока существуют ядерные вооружения. НАТО и в дальнейшем гарантирует ответственность сил и средств сдерживания и обороны. Ядерное оружие продолжает играть важную роль в безопасности НАТО, сохранении мира, предотвращении принуждения и сдерживании агрессии (Кок, Dzhessika, 2020).

17 июня 2019 г., министры обороны Германии, Франции и Испании утвердили крупнейший в Европе оборонный проект – систему ведения воздушных боев, которая должна быть готова к боевому использованию до 2040 года. Система будет включать не только боевые самолеты, но также сопроводительные отряды беспилотников, флагманские и патрульные самолеты, наземные станции и спутники. Общая стоимость проекта оценивается в сумму до 50 млрд. евро. Также в этот же день, министры иностранных дел и обороны всех 27 стран Евросоюза утвердили «Глобальную стратегию ЕС», в которой описаны общие оборонные способности безопасность и рассмотрены пути дальнейшего укрепления роли Евросоюза как глобального игрока.

Сотрудничество Украины и ЕС в сфере обеспечения военной безопасности

Европейская интеграция в оборонной сфере – это не просто один из возможных направлений углубления процесса, но и стратегическая и экономическая необходимость для стран ЕС. Конфликты на границах ЕС, рост военных учений в Европе, терроризм и кибертерроризм, гибридные войны, все большая размытость между внешними и внутренними угрозами – все это делает Европейский Союз и его государства-члены более уязвимыми. Новая ситуация с безопасностью в Европе довольно сложная, а затем она заставляет европейцев взять на себя большую ответственность за безопасность на континенте и вокруг него. Особый акцент в ЕСБ сделано на следующих стратегических целях: противодействие угрозам и их нейтрализация; создание вокруг ЕС пояса из дружественных соседей, а также сотрудничество с международными организациями; взаимодействие с ООН и Советом Безопасности.

Сотрудничество Украины и ЕС в сфере обеспечения военной безопасности приобретает особую актуальность в нынешних условиях, когда вмешательство Российской Федерации во внутренние дела Украины, активизация разведывательной деятельности, усиление информационно-психологического давления с целью дестабилизации социально-политической обстановки неизбежно приводят к нарушению основ военной безопасности украинского государства. Соглашение об ассоциации открыла новые возможности для более широкого привлечения Украины к Общей политике и обороне ЕС. Однако необходимо учитывать тот факт, что Соглашение об ассоциации не в состоянии полноценно обеспечить военную безопасность Украины, ведь положение о солидарности и взаимопомощи ЕС распространяются только на членов Европейского Союза и не применяются к странам-партнерам ЕС (Камышанский, 2018).

Вместе с тем, соглашение позволило Украине осуществить определенные шаги в направлении обеспечения своей военной безопасности. Так, прежде всего необходимо реформировать Сектор безопасности и обороны в соответствии с европейскими стандартами. Реформирование и дальнейшее развитие его субъектов направлены на обеспечение готовности сектора безопасности и обороны, экономики и общества с целью противодействия любым проявлениям агрессии против Украины, в том числе к отражению вооруженной агрессии с применением всех необходимых форм и способов борьбы (Levchenko, 2014).

Разрабатывается система стратегического планирования с целью предотвращения угроз военной безопасности, а также определения порядка действий в кризисных ситуациях, которая бы объединила в единый комплекс меры политического, военного, экономического, информационного и другого характера. Согласно этим задачам следует сформировать эффективную систему управления комплексными действиями органов сектора безопасности и обороны, а также взаимодействия всех органов государственного управления в кризисных ситуациях (Рохибко, 2009).

Кроме того, Украина сделала другие важные шаги для изменения своей институциональной системы сферы безопасности, проведя реформу прокуратуры, создав Национальную полицию, систему антикоррупционных органов (Национальное антикоррупционное бюро, Специализированную антикоррупционную прокуратуру, Национальное агентство по предупреждению коррупции, Национальное агентство по вопросам выявления, розыска и управления активами, полученными от коррупционных и других преступлений), реформируя Службу безопасности Украины и Государственную пограничную службу Украины в соответствии со стандартами ЕС.

Целями военной политики Украины в контексте сотрудничества с Европейским Союзом являются следующие: предотвращение военных столкновений на мировой арене, содействие прекращению и недопущению вооруженных конфликтов на территории страны, оперативная нейтрализация любых военных провокаций; защита независимости Украины, обеспечение безопасности, суверенитета, неприкосновенности границ, территориальной целостности, обеспечение действий европейских организаций по поддержанию мира и безопасности; поддержание оборонного потенциала страны на уровне, адекватном существующим и потенциальным военным угрозам с учетом ее социально-экономических и финансовых возможностей (Poshedin, 2014).

12 июня 2020 года Североатлантический совет признал Украину членом Программы расширенных возможностей НАТО. Этот статус является частью партнерской инициативы НАТО по взаимодействию, целью которой является поддержка и углубление сотрудничества между союзниками и партнерами, внесших значительный вклад в операции и миссии НАТО. Решение основывалось на том, что как партнер НАТО Украина предоставила войска для операций союзников, в том числе в Афганистане и Косово, а также для Сил реагирования и учений НАТО. Это позволяет Украине получить широкий обмен информацией и расширенный доступ к программам по взаимодействию. Украина вместе с Австралией, Финляндией, Грузией, Иорданием и Швецией стала одним из шести партнеров, имеющих расширенные возможности. Каждый из партнеров имеет индивидуальные отношения с НАТО, основанные на секторах, представляющих взаимный интерес. Вместе с тем, этот статус не влияет на решение о членстве в Альянсе. Союзники по НАТО продолжают поощрять и поддерживать Украину в ее усилиях по проведению реформ, в том числе в сфере безопасности и обороны, гражданского контроля и демократического надзора, а также в борьбе с коррупцией. Статус партнера расширенных возможностей является частью инициативы НАТО, которая имеет целью поддерживать и углублять сотрудничество между союзниками и партнерами. Программа открывает широкие возможности в секторальной совместимости с НАТО в сферах логистики, связи, управления войсками. В результате членства в Программе Украина сможет участвовать в планировании операций НАТО, получит допуск ко всем учений НАТО, к передовому опыту и приоритетной сертификации сил и средств. Также представители Украины смогут занимать должности в штаб-квартире и командных структурах НАТО. Кроме того, Украина будет иметь возможность обмениваться разведанными со странами членами НАТО. Участие в Программе также предусматривает углубление

сотрудничества в сфере поддержания безопасности в акватории Черного моря и в совместном противодействии киберугрозам, международному терроризму и организованной преступности.

Украина при разработке законопроектов об оборонных закупках и о разведке провела немало консультаций с представителями НАТО и советниками из государств-членов. Принятие нового закона и внесения поправок в закон о Службе Внешней Разведки будут способствовать не только дальнейшему реформированию сектора безопасности и обороны Украины, но и станет важным шагом вперед в отношениях с НАТО. В повестке дня отношений Украина-НАТО остается принятие закона о разведке, а также еще трех законов о секторе безопасности и обороны. Речь идет о:

- законе о парламентском контроле безопасности и обороны (проект зарегистрирован в парламенте под №1204),
- изменении законодательства о Службе безопасности Украины (№3196),
- законе о государственной тайне.

Главным для Украины на этом пути является увеличение обороноспособности и демократизации, дальнейшее укрепление партнерства с НАТО. Для дальнейшего эффективного сотрудничества в сфере безопасности с ЕС рекомендуется:

- обратить внимание на угрозы кибератак и терроризма;
- предоставить Национальному антикоррупционному бюро Украины право на самостоятельное прослушивание и как можно быстрее начать работу Антикоррупционного суда – в соответствии с требованиями международных партнеров;
- провести работу по изучению возможностей привлечения Украины к новому формату сотрудничества государств-членов ЕС – European Intervention Initiative (EII); работать над заключением соглашений о двустороннем военном сотрудничестве со всеми странами-членами ЕС и усилением действующих соглашений;
- гармонизировать законодательство в сфере военно-технического сотрудничества с ЕС;
- увеличивать финансирование расходов на производство и закупку вооружений;
- реформировать судебную систему, вести борьбу с коррупцией в сфере «оборони»;
- принять законопроект «О военно-техническом сотрудничестве», в частности для создания благоприятных условий для иностранных инвестиций в производство вооружения в Украине.

Выводы

Таким образом, объединенной Европе удалось пройти путь от отдельных предложений относительно того, как активизировать сотрудничество в сфере безопасности и обороны до конкретных утвержденных планов, которые выглядят достаточно амбициозными. В Европейском Союзе уже началось переосмысление важности самостоятельной способности противостоять угрозам. ЕС получил стратегическую автономию и деятельность СПБО рассматривается на уровне глав государств. Кроме принятия политических решений, связанные с реализацией Глобальной стратегии, были сделаны определенные практические шаги по усилению безопасности и обороны ЕС.

Это еще раз подтверждает тезис о том, что сегодня военная безопасность отдельного государства не может быть гарантирована без тесного сотрудничества с влиятельными международными структурами безопасности глобального, субрегионального и регионального уровней. Приоритетной задачей Украины является органичное вхождение в европейские и мировые сообщества, выход в многомерный мир сложных международных отношений и новых структур безопасности глобального уровня. Украина активно ищет свое место в этом пространстве, которое соответствовало бы ее потенциалу большого европейского государства и гарантировало бы ее стабильность и развитие. Это подтверждает тезис, что для создания эффективной действенной модели государственного управления в сфере военной безопасности и обороны в Украине необходимо учитывать не только опыт развитых стран мира, но и отечественные реалии и особенности геополитического положения, национально-исторические традиции, объемы оборонного потенциала страны, степень развития гражданского общества, устойчивость политической системы, уровень ее демократичности и т.д. Исследование теоретических и правовых основ, более эффективных путей и механизмов решения указанных проблем, а именно развития сил безопасности и обороны и их возможностей в современных условиях, консолидации и взаимодействия, обоснования действенных рекомендаций по дальнейшему их развитию, а в перспективе – разработка и совершенствование необходимой для этого законодательной базы и необходимых формализованных документов для сектора безопасности и обороны Украины остается актуальной научной проблемой.

Referenses

- Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia. (2011). Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy; nauk.- red. kolehiia: Yu.V. Kovbasiuk (holova) ta in. T 1: Teoriia derzhavnoho upravlinnia / nauk-red. kolehiia: V.M. Kniaziev (spivholova), I.V. Rozputenko (spivholova) ta in. Kiev: NADU, 2011. [in Ukrainian].
- Horbulin, V.P. (2014). «Hibrydna viina» yak kliuchovyi instrument rosiiskoi heostrategii revanshu. *Stratehichni priorytety*. № 4. [in Ukrainian].
- Kalyayev, A.O. (2020). Oboronozdatnist krain YeS v konteksti suchasnykh problem systemy kolektyvnoi bezpeky. *Rozvytok publichnoho upravlinnia v Ukraini: mater. nauk.-prakt. konf. za mizhnar. uch. (23–24 kvitnia 2020 r., m. Lviv)/za nauk. red. chl.-kor. NAN Ukrainy V.S. Zahorskoho, dots. A.V. Lipentseva*. Lviv: LRIDU NADU, 2020, s. 86–92. ISBN 978-617-644-053-6. LRIDU NADU 2020 [in Ukrainian].
- Kamyshanskyi, M.L. (2018). Voienna bezpeka Ukrainy v konteksti spivpratsi z YeS. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu im. Ya. Mudroho*. №2, s. 58–61. [in Ukrainian].
- Kok, Dzhesika Yevropeiska bezpeka bez dohovoru pro YaSSD NATO-Reviiu-2020. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/index.htm> [in Ukrainian].
- Konsolidovana versiia Dohovoru pro Yevropeyskyi Soiuz URL: <http://www.miniust.aov.ua/file/23491.PDF>. [in Ukrainian].
- Kovaliv, M., Ivakhiv, V. (2015). Voienna bezpeka yak chynnyk stabiln6osti suspilstva. *Nauk.visnyk Lv. Derzhavnoho un-tu VS*. [in Ukrainian].
- Levchenko, OV., Trotsko, VV., Vasylenko, I.C. (2014). Utochnennia poniatiinoho aparatu z pytan otsiniuvannia rivnia voiennoi zahrozy natsionalnii bezpetsi Ukrainy *Nauka i oborona*. № 2, s. 16–19. [in Ukrainian].
- Novak-Kalyayeva, L., Pączek, T. (2016). Hybrydowe wojna/pokój na Wschodzie Ukrainy jako czynniki bezpieczeństwa Europejskiego // *Bezpieczeństwo państw Europy Środkowowschodniej w kontekście konfliktu na Ukrainie*. Słupsk: Wydawnictwo Społeczno-Prawne.
- Pohibko, O.I. (2009). Normatyvno-pravovi pytannia rozvytku systemy zabezpechennia voiennoi bezpeky — skladovoi natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. №4, s. 471–475. [in Ukrainian].
- Poshedin, O.I. (2014). Voienna bezpeka Ukrainy v konteksti spivrobotnytstva z Yev-ropeiskym Soiuzom. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*. № 3, s. 53–60. [in Ukrainian].
- Rusnak, I.S. (2015). Voienna bezpeka Ukrainy u svitli reformuvannia Sektoru bepeky ta oborony. *Nauka i oborona*. №2, s. 9–14. [in Ukrainian].

Received: 28.12.2020

Accepted: 02.03.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.003

Andrii SLUSARENKO

Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy, Lviv, Ukraine.

e-mail: savnvp@gmail.com

ORCID 0000-0001-7812-6277

Viktoriia KUSHNIR

National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi, Kyiv, Ukraine.

e-mail: mou-infopress@ukr.net

ORCID 0000-0002-0805-4092

Essential Features of Conceptual Orientation and Organizational and Functional Structure of Special Operations Forces of NATO Leading Member States

The article presents the features of the conceptual focus and organizational and functional structure of the Special Operations Forces of the leading NATO member states. Nowadays Special Operations Forces (SOF) have become a separate component of the modern Armed Forces with their own structure and line of authority (command system), and their activities are based on the particular doctrinal documents (the USA, the UK, Russia, France, Israel). SOF are considered a strategic element of the NATO Armed Forces and assigned to achieve the strategic and operational goals. SOF units are usually subordinated to the Joint Special Operations Command, which coexists with the Army, Air Force and Navy component commands.

Undoubtedly, the SOF in the form they were created in the United States is a unique phenomenon in the military organization of the state. Therefore, their structure, functions, training system are thoroughly studied and partly taken into account during the reforming of the armed forces of the world's leading states, as well as Ukraine's post-communist neighbors. Understanding

the peculiarities of the elite US troops' creation by military specialists of Ukraine contributes to the general process of international military cooperation and to the development of combat training of national special operations forces taking into account threats national security.

Therefore, it is necessary to continue developing the general theory of the use of Special Operations Forces in modern wars and military conflicts. The theory can be elaborated by the research, the purpose of which is the scientific reconstruction of conceptual organizational and functional models of the Special Operations Forces of NATO leading member states.

Keywords: Special Operations Forces, Army, organizational and functional construction, local war, armed conflict, special operation, martial arts, doctrine, illegal armed formations

The main sources of the study are NATO's guidance and information-analytical documents on the conceptual framework for the application of SOF: "Joint Special Operations Task Force" (JP 3-05), "Allied Joint Doctrine for Special Operations" (AJP-3.5), Department of Defense Directive 3000.07 "Irregular Warfare", "United States National Military Strategy", "Army Special Operations Forces, Unconventional Warfare (FM 3-05.130)", "Development of the US Special Operations Forces Command by 2035" (USASOC Strategy 2035)" and others. These documents define the conceptual provisions of special operations, highlight the current state and prospects for the development of the Army component of the Special Operations Forces, and so on.

Development of the Special Operations Forces of the world's leading countries was studied through the scientific methods of empirical research (description, comparison, classification, systematization, etc.), general scientific (theoretical) research methods (analysis and synthesis; induction, deduction, analogy, abstraction, typology and modeling).

In 1987, the Joint Special Operation Command (JSOC) of the United States Army was established for the first time in world military practice. It included, in particular, the US Army Special Operation Command (USASOC), which consisted of seven Special Forces groups, a Ranger Regiment, Special Operations Aviation Regiment (Airborne), psychological operations and civilian affairs units, Special Forces Operational Detachment – Delta and other support troops, and was up to 25,600 people strong. According to the field manual FM 31–21, the establishment of the SOF of the US Army can operate during the warfare, military conflict and in peacetime (United States special operations command. History, 2007; Bohdan, 1999, pp. 14–21; Saphonov, 2000, p. 7; Stryzhevskiy, 2002, pp. 28–35).

The above-mentioned units of the US Army SOF are the third force that, according to the requirements of the modern approach to resolving armed conflicts, is able to determine their outcome without the engagement of the nuclear weapons or the involvement of large-scale army units.

The United Kingdom Special Forces (UKSF) is the part of the Army-Navy-British. The British ministry of Defense through the British Defense Staff provides the overall command of the Special Operations Forces. Operational command is entrusted to the Permanent Joint Headquarters (Mezhenin, 1994, p. 12–14). The United Kingdom Special Forces is composed of three separate Special Air Service (SAS) regiments, one of which is combat-capable and the other two are skeleton units, as well as four training centers (reconnaissance, special, parachute, manning and training) (Mihaylov, 1996, p. 6–10).

As a part of the French Armed Forces, Special Operations Command (General commandant les Operations Speciales – GCOS) was established in 1992. It brought together under its command all Special Forces units of the military branches and their support units. The Special Operations Command (SOC) operates in four areas: cooperation, support, neutralization, and impact activities.

The command reports directly to the General Staff (GS) of the French Armed Forces, and the SOC Commander is the Assistant Chief of Staff for Special Operations. Under his direction, the SOC conducts operations and training with the participation of the Special Operations Forces of different branches of armed forces, as well as plans and coordinates the exchange of experience and training with foreign SOF. The Special Operations Command consists of six interconnected bureaus (departments): operations; special training; research, development and innovation; telecommunications and information systems; general issues; civil affairs. To perform the assigned tasks, the Special Operations Command has authority over the Special Forces Brigade, Air Force Special Forces and the Marine Command and Navy SOF Units.

In the armed forces of the Federal Republic of Germany, the units of special operations are formed both in the Army and in the Navy. Units and subunits assigned to perform special tasks are part of the armed forces' services and are able to perform the missions given to them in all types of operations, both independently and as parts of the Bundeswehr large units. The General Command of Special Forces Operations is responsible for organizing the operations control of Special Forces units, regardless of their identity. On April 1, 2001, a special operations division was formed in German Army. It consisted of the command and staff, the HQ company, the 26th and 31st airborne brigades, the 100th airborne anti-aircraft missile

battery, the 200th deep reconnaissance company, the signal battalion, and one of the most famous formations of the Bundeswehr – Special Operations Forces (Kommando Spezialkräfte – KSK). The total number of personnel of the division is almost 10,600 people (Torop & Ovchinnikova, 2001, pp. 26–35; Mosalyov, 2003, pp. 33–36).

KSK's missions consist of conducting operational and strategic reconnaissance in the enemy's rear, including penetrating into protected objects, sabotage, eliminating officials from the enemy's political and defense establishments, targeting missiles and aircraft, as well as combating sabotage-reconnaissance groups and irregular armed formations in the rear of friendly forces, rescuing and releasing servicemen of the Bundeswehr and allied states, evacuating German citizens from crisis areas, releasing hostages. KSK military specialists also train Allied Special Forces personnel. KSK units perform their tasks both independently and in cooperation with formations of other armed services.

Units of the 900th Signal Brigade, which is administratively subordinated to the Army Command and operatively – to the operative command of the Bundeswehr, conduct information and psychological operations. The brigade consists of the 950th Signal Battalion, the 951st Topographic Platoon, the 952nd Signal Training Center and the 300th Information Training Company (Noetzel & Schreer, 2007).

The Special Forces of the Italian Armed Forces are under the command of the Chief of the Main Staff of the Armed Forces and have a single command echelon – the Command of the Special Forces. The basis of the SOF of the ground forces is the 9th Paratroopers Assault Regiment “Col Moschin” of the separate airborne brigade “Folgore”, founded in 1995 on the basis of the battalion of the same name. Organizationally, the “Col Moschin” regiment consists of the command (commander and second in command), headquarters (organizational, personnel, operational, combat training, intelligence, administrative departments and logistics support office), combat support and service support company, signal company, the 1st Raiders Battalion and the special operations training battalion.

The raiders battalion includes the command, the 110th, 120th and 130th Raiders Companies, as well as the 111th Para engineers company. The presence of three companies of raiders allows the regiment command to have one of them in constant combat readiness on a rotational basis, while the personnel of the other two drills the combat training tasks and undergo a period of recovery and rest. The company of raiders includes several operational groups of eight people (under the command of an officer), which are the basic organizational structure of the SOF during special operations. They must include one group of specialists for action at sea and one group of landing from maximum heights. Performing the mission each task force can be divided, but raiders act in constant pairs as a rule.

The Para engineers company also includes several task forces of eight people (under the command of a non-commissioned officer), each of which has four sappers and as many saboteurs. At present, a security unit has also been established within the company to ensure the security of the military command.

The special operations training battalion organizationally consists of the command, the 101st training company and the saboteur training base.

Recently, the organizational and personnel structure of the “Col Moschin” regiment and its functions have been clarified. In particular, in wartime, the personnel of the regiment will be able to perform the following tasks: scouting and disposal of weapons of mass destruction delivery means, warehouses and its storage depots; organization of sabotage at the objects of state and military administration, military-industrial complex of the country, life support of the population; neutralization of the top military and political leadership representatives; conducting psychological operations to demoralize the population and enemy troops; participation in search and rescue operations.

Thus, despite the fact that the Special Operations Forces in NATO countries have different names (“Special Operations Forces” – in the United States, Great Britain, France; “Special Forces” – in Germany; “Special Forces Command” – in Turkey), they are relied on performing certain characteristic functional tasks, which will be discussed below.

The main tasks of the SOF are:

– in peacetime:

organization of anti-government demonstrations, rebel and guerrilla movements in order to destabilize the situation in the country; capture or assassination of prominent political, state and military leaders; sabotage attack and obstruction; collection of political, economic and military-strategic intelligence; training and formation of guerrilla and insurgent units; accumulation, distribution and placement in certain areas (future guerrilla bases) of weapons and logistics means planned for wartime to ensure special operations; training of military and civilian personnel of the host country in the framework of military assistance, as well as support in the interests of its internal security; hostage-taking or release of their citizens; protection of citizens and property located on the territory of another country, their removal from the country if necessary; conducting psychological operations, actions of civil administration forces in the interests of performing the above-mentioned tasks; providing contribution and assistance in the fight against terrorists, detection and organization of attacks on the headquarters and bases of terrorist organizations;

- in wartime:
gathering intelligence in the interests of the actions of groups of their troops on the theatre of war; damaging or acquisition by seizure of important military and industrial facilities in the enemy's rear using both conventional and nuclear, chemical and bacteriological weapons; raids and ambushes in the enemy's rear; violation of communications, public and military administration system and logistics; targeting their aircraft at enemy's objects, adjusting strikes on them with missiles and artillery fire; acts of sabotage, obstructions and psychological operations in the interests of weakening the rear, demoralizing the personnel and population of the enemy; detection and theft of nuclear weapons, samples of equipment and weapons, secret documents; release or organization of escape from enemy control of its servicemen and civilian personnel.

The above makes it possible to draw the following conclusions:

Firstly, in various NATO countries SOF troops have significant differences in numerical strength, field strength and capabilities. However, their organizational structure is largely similar. It usually includes a certain number of combat (sabotage/reconnaissance) units, staff units, signal units, logistics and medical support, and in some cases, fire support. The equipment of the SOF troops includes specialized systems of weapons and military equipment: airplanes and helicopters, submarines, ships and boats, small nuclear mines, chemical and biological means, destructive charges and mines, small arms of silent and flameless firing, portable small-scale satellite communications terminals and other means for solving of reconnaissance and sabotage tasks in the deep rear of the enemy;

Secondly, the Armed Forces of the United States, Great Britain, Germany, and France are the largest in numerical strength and are extensively trained SOF units assigned to solve tasks of operational and strategic importance. SOF troops of the other NATO countries (the Netherlands, Belgium, Denmark, Norway, Greece, Italy, Spain, Poland, Portugal, Turkey) are assigned mainly only to solve tasks of operational and tactical importance;

Thirdly, in some NATO countries (the USA, France, Turkey) in the national armed forces there are formed the SOF units and separate commands, which ensure their most effective use and coordination of interaction with other branches and services of the Armed Forces (Joint Special Operations Command – the USA, Special Operations Command – France, Special Forces Command – Germany, The Army Special Forces Command – Italy). The General Staffs (Defense Staffs) of the Armed

Forces (Turkey, France) carry out operational command of special operations forces or Joint Chiefs of Staff (USA) through the relevant SOF commands (NATO special operations forces in the modern security environment, 2018).

Taking into account the fact that the SOF forces solve a number of tasks beyond the functions of the Armed Forces, they also work closely with the country's secret services: MI-6 (the UK), the National Gendarmerie (France), the Gendarmerie (Turkey), the Federal Border Guard (Germany).

The bedrocks of the army component of the SOF (the largest in number) are separate brigades (command) and special operations regiments (SOR), which include echelons of command; combat units (SOF battalions/companies; deep reconnaissance companies); combat support units (special radio communications and communications company); combat service support units; personnel training units (training centers).

Combat employment of the SOF is carried out, as a rule, as a part of special operations groups, action strength of which depends on character of the tasks assigned to them and can make: up to 4 people (the Great Britain, Germany); up to 8 people (the USA, Italy); 10–12 people (France, Turkey). The responsibilities of the personnel of the special operations group are clearly divided with relation to the specialization of each member of the group (group commander, the second in command, reconnaissance man, signal operator, demolition engineer, weapon expert, and medical assistant).

In addition, the army component of the SOF (the USA, France) includes units of the Army Air Forces (160th Special Operations Aviation Regiment and the Special Operations Squadron of the Army Aviation, respectively), which are responsible for the transfer and support of SOF units in operational areas. In a number of European countries (Italy, Germany, and Turkey), the SOF combat units are augmented with helicopters from the Army aviation brigades.

The experience of the American Forces participation in modern conflicts shows that in the process of preparation and conduct of special operations the leading role is given to the US Civil Affairs and Psychological Operations Command. According to experts, the activities of the Civil Affairs and Psychological Operations Command units significantly contributed to the effective use of all-military units of the Armed Forces in the course of combat operations to resolve crisis situations.

It should be noted that the basis of the Civil Affairs Group (up to 97%) are reservists highly professionally trained in the sphere of public security (police), agriculture, economics, finance and management. Psychological Operations Group of the Civil

Affairs and Psychological Operations supports all types of special operations through elements of information warfare in order to form a public opinion among the local population of the crisis region that would be in the interests of the United States.

At the same time, in order to support the actions of the SOF units and conduct deep reconnaissance, deep reconnaissance companies (Germany, Italy) have been created, which consist of a command group and deep reconnaissance platoons (groups). The total strength of the deep reconnaissance company is about 80 servicemen. Meanwhile, there is a tendency to include intelligence units and subunits in the SOF in other NATO countries, namely in France, where it is considered appropriate to create a deep intelligence regiment within the SOF. In various NATO countries, SOF troops have significant differences in numerical strength, field strength and capabilities. However, their organizational structure is largely similar. It usually includes the command, staff units, a certain number of combat (sabotage/reconnaissance) units, training centers, signal units, logistics and medical support, and in some cases, fire support;

Fourthly, the author of the article shares the point of view of the specialists and develops the following classification of organizational models of SOF:

- coordination model (example – USA) – special operations structures exist in the armed forces, have their own echelon of command, and the coordination of special actions is carried out by a separate special body within the Department of Defense (MO) or senior staffs;
- model of operational subordination (example – Germany), where the administrative function belongs to the branches of armed forces that include SOF structures, and command and control is carried out by the highest special body of the SOF;
- model of direct subordination (example – Poland), according to which the command of different special forces units belongs entirely to a separate SOF echelon of command.

Fifthly, the essential features of the conceptual orientation and organizational and functional structure of the Army Special Operations Forces of the leading NATO countries are:

- determinacy of the functional location in the system of national armed forces;
- the tendency to separate the SOF into an independent component of the armed forces with organizing the relevant separate command and control (coordinating) bodies;
- the organization of SOF in the main branches of the armed forces;

- the establishment of units (bodies) to solve non-combat or asymmetric tasks (psychological operations, deployment of insurgent-guerrilla movements, interaction with a supportive civilian population, etc.);
- the availability of a special training and retraining system (institutions, centers, etc.) of “elite troops”, including a trained contingent of reservists, etc.

References

- Bohdan, B. (1999). Silyi spetsialnyih operatsiy Suhoputnyih voysk USA. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie*, 10, 14–21.
- Kozlov, S. & Hroisman, E. (2015). Silyi spetsialnyih operatsiy NATO: rasshirenie do 1999 g. Moskva: Russkaya panorama.
- Mezhenin, A. (1994). Silyi spetsialnogo naznacheniya vooruzhennyih sil Velikobritanii. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie*, 9, 12–14.
- Mihaylov, A. (1996). Silyi spetsialnyih operatsiy evropeyskikh stran NATO. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie*, 7, 6–10.
- Mosalyov, V. (2003). Silyi spetsialnogo naznacheniya bundesvera. *Zarubezhnoe voennoe obozrenie*, 9, 33–36.
- NATO Parliamentary Assembly, Defence and Security Committee. (2018). *NATO special operations forces in the modern security environment*, City of Brussels, Belgium: Madeleine Moon.
- Noetzel, T. & Schreer, B. (2007). *Spezialkräfte der Bundeswehr*, Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik-SWP-Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit.
- Saphonov, V. (2000). Ne chislom, a umeniem. *Nezavisimoe voennoe obozrenie*, 8, 7.
- Stryzhevskiy, V. (2002). Rozvytok syl spetsialnykh operatsii sukhoputnykh viisk SShA. *Trudy Akademii*, 41, 28–35.
- Taylor, S. (2009). *The NATO special operations forces transformation initiative: opportunities and challenges*. Monterey: Naval Postgraduate School.
- Torop, Yu. & Ovchinnikova, E. (2001). Silyi spetsialnyih operatsiy vooruzhennyih sil FRG. *Armeyskiy sbornik*, 2, 26–35.
- USSOCOM/SOCS-HO. (2007). *United States special operations command. History*. Tampa: USSOCOM/SOCS-HO.

Received: 29.12.2020

Accepted: 12.03.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.004

Nataliia ZARETSKA

Head of the Office of the Commissioner of the President of Ukraine
for Rehabilitation of Combatants,
Presidential Office of Ukraine,
e-mail: nataliazaretska@gmail.com
ORCID 0000-0002-9566-3493

Implementation of Reintegration Model Into Ukrainian Defense and Security Sector Activities: The Public Administration Against the Hybrid Threats

The article is focusing on the results of a 4-year collaboration between the Joint Personnel Recovery Agency, Department of Defense, USA, and the Office of the Commissioner of the President of Ukraine for Rehabilitation of Combatants together with Ukrainian Defense Forces & Security Forces, started in June 2017.

The information presented in the article is basing on results of the reintegration and post-isolation activities (PISA), lessons learned, and SWOT analysis prepared especially for implementing the experience of reintegration and PISA into the practice of Ukrainian Defense Forces.

Experience of collaboration between Ukrainian and American professionals for implementation of the reintegration model of DOD has proved full compatibility in such sensitive areas as reintegration that use complex activities focusing on mentality including detection and counteraction of hostile influences on consciousness and subconscious of returnees. That means that correct organization of the implementation of standards, models, procedures, and tactics used by the USA and other NATO countries defense systems is very important to work well in any other area of defense, including mental & behavioral health, rehabilitation, military education and training, human factors, etc.

Keywords: isolation, personnel recovery, returnee, release, reintegration, post-isolation activities, rehabilitation, hybrid threats

There were more than 2600 citizens of Ukraine including POWs and civilian hostages went through forced isolation at the temporarily occupied territories (TOT) during the period of Russian aggression to Ukraine. More than 280 are still in isolation now. This amount is approximate as far as the real number of civilian hostages isolated by illegal armed groups at these territories is unknown.

In 2017, the Commissioner of the President of Ukraine for Rehabilitation of Combatants and the Head of his Office visited the USA to study the leading experience of the US Defense system to recover military personnel after the captivity. The very first visit was very informative and had shown the great difference between the reintegration model of the USA Department of Defense (DOD) and the traditional rehabilitation approach to work with POWs released from captivity. It was a beginning of a deep collaboration between two countries in personnel recovery (PR), including reintegration after the captivity.

A scientific approach to understanding captivity as a form of hostile environment where the human psyche can be strengthened started to form in the mid-1990th. There are the following researchers focused on the different aspects of the human psyche under extreme conditions as Gary Percival, Michael Kaminsky, O. Lee McCabe, Alan M. Langlieb, George S. Everly Jr., Janet Polivy, C. Peter Herman, M. Bast Ogclu, S. Mineka, M. Paker, T. Aker, M. Livanou.

Such researches were used for establishing SERE-psychology as a new direction inside military psychology. SERE-psychology means psychology of Survival, Evasion, Resist and Escape/Extract. In the context of post-isolation recovery, SERE-psychology gives instruments to use both a potential of adaptation of human science for extreme conditions and the natural desire of the human psyche to become normal after being pressed during isolation. This approach was tested by US military psychologists in the late twentieth century – early XXI century, after that it became the basis of the reintegration model of DOD for work with persons released from forced or involuntary isolation. Later NATO fixed personnel recovery and reintegration as its mandatory component in the Allied Joint Doctrine for Recovery of Personnel in a Hostile Environment (Allied Joint Doctrine for Recovery of Personnel in a Hostile Environment, 2016).

Gary Persival, USA, is one of the founders of SERE psychology and the reintegration model of DOD. Yuriy Shyrobokov and Olena Sek are key researchers enhancing SERE psychology in Ukraine.

At the same time for public administration in Ukraine, the post-isolation recovery is a new challenge, and the reintegration model seems to be a prospective approach for such purposes.

So, in 2017 as a result of mutual official visits of the US and Ukrainian delegations, there was a decision to organize series of consulting events by the US militaries to help Ukrainian specialists from the Defense and Security Sector to understand what the reintegration after isolation is and to realize the specifics of the reintegration model of DOD. There were several working visits of the American military specialists to Ukraine within September 2017 – September 2020 in the framework of cooperation between DOD and EUCOM with the Presidential Administration/ Presidential Office of Ukraine.

It was desired to organize collaboration in stages. The first stage started in September 2017 and was continuing for a year to understand what two countries can do together in practice. All the next stages were also started in September that was synchronizing well with the beginning of the informal annual new political season that starts in Ukraine since the Independence Day on August 24.

Therefore, there are the following stages and its goals:

1. Stage 1 (2017/2018): Compatibility Check;
2. Stage 2 (2018/2019): Designing a System;
3. Stage 3 (2019/2020): Implementation;
4. Stage 4 (2020/2022): Enhancing of Collaboration.

Stage 1: Compatibility Check

There were the following **goals fixed for Stage 1:**

1. To understand what reintegration is.
2. To train specialists ready to work with returnees.
3. To check if the reintegration model (or its elements) works in Ukrainian reality.
4. To understand what part of the reintegration model could be implemented in Ukraine and how.

For these purposes, Ukrainian partners selected the original interagency reintegration team to participate in consultations and workshops organized by American partners.

On December 27, 2017, the “Great release” happened. Seventy-five Ukrainians (including 33 POWs) were released from captivity on temporary occupied territories in the East of Ukraine; seventy-four of them (including 32 POWs) returned home; sixty-eight persons went through reintegration and post-isolation activities (32 POWs and 66 civilian hostages).

As it turned out, Russians planned the December 2017 release as an element of a strategy of hybrid aggression against Ukraine. A professional reintegration team trained to work with indoctrinated returnees and ready to manage outside impacts and influences was a great surprise to Russians.

Therefore, the interagency reintegration team proved its capability to detect and counter hybrid threats focused on society and using returnees, their family members, and the theme of captivity in general.

All results have been analyzed, including the effectiveness of the interagency reintegration team and its readiness to deal with unexpected threats and impacts. The main reasons why the reintegration was effective were the interagency format, the constant monitoring of threats and impacts, and the very high speed of making the decisions. It was possible as far as the team was coordinating from the Presidential Administration and all policy instruments were available if needed.

Thinking on the implementation action plan it was clear that Ukraine needs the general framework to coordinate all activities of all authorities for these issues, therefore a Concept of State Policy for Recovery of Ukrainian Citizens was elaborated by the office of the Commissioner of the President of Ukraine for rehabilitation of combatants in August 2018. All authorities had agreed with the policy paper but it was not approved due to Presidential elections and their results. The updated policy paper based on the lessons learned from reintegration and PISA during 2017–2020 should be authorized in 2021.

The main results of Stage 1 were the following:

1. Ukrainian interagency reintegration team was selected and trained to be ready to work with returnees according to the US Department of Defense's reintegration model/requirements.
2. The very first mass release in NATO history was provided according to the reintegration model of DOD: 74 people were released, 68 of them went through reintegration and post-isolation activities during 7 weeks.
3. The compatibility of American and Ukrainian specialists was proved, including the experience of joined planning and providing reintegration and post-isolation activities.
4. The Ukrainian interagency reintegration model was designed compatible with the reintegration model of DOD and proved its efficiency in Ukrainian reality.
5. The Ukrainian interagency reintegration model proved its effectiveness in detecting and countering the hybrid threats focused on humans.
6. The Concept of State Policy for Recovery of Ukrainian Citizens was designed basing on reintegration lessons learned.

7. Ukrainian reintegration experience and the experience of the US-UA collaboration in reintegration aroused great interest in the SERE workshops in Krakow, Poland (May 2018) and in Spokane, WA, USA (June 2018).

The Stage 2: Designing a System

It was planned to prepare proposals to organize reintegration as a system.

The goals for Stage 2 were the following:

1. Lessons Learned for all purposes, including developing a system.
2. To design a reintegration and post-isolation support system.
3. To design reintegration TTP.
4. To organize a professional environment for the reintegration professionals, including selecting candidates to be trained in SERE Psy, as debriefers, reintegration case management, profiling, etc.

All goals have been achieved.

Also, great attention was focusing during this period on the investigation of topical readiness of all compounds of the Defense and Security Sector of Ukraine to implement the reintegration procedures.

The issues important for further implementation of reintegration standards and procedures into the Ukrainian Defense Sector were fixed and transformed to the goals for the next period.

Ukrainian experience of establishing the reintegration and post-isolation support system and the experience of the US-UA collaboration in reintegration aroused great interest in the SERE workshops in Krakow, Poland (May 2019)

The Stage 3: Implementation

The stage was focusing on the implementation of reintegration experience into the Defense Sector of Ukraine (started from the Armed Forces).

There are the following goals fixed for Stage 3:

1. To find an effective way to start the implementation of the interagency reintegration model based on the reintegration methodology of DOD into the UA Defense Sector (keeping into account the political context).
2. Designing an Action plan to create and develop a PR system for Defense Force and to implement the DOD and NATO standards and procedures to the UA Defense Sector.

3. Designing a concept of a SERE-School in Ukraine.
4. Enhance the bilateral partnership in reintegration and PISA

The goals have been achieved.

It was desired to start the implementation of the interagency reintegration model based on the reintegration methodology of DOD into the UA Defense Sector from the Ukrainian Armed Forces.

As far as four releases that happened during 2019/2020 (on June 28, 2019; on September 8, 2019; on December 29, 2019; on April 16, 2020), we have used these events to train our military system to plan, to provide and to regulate reintegration and post-isolation support activities. For these purposes, many common events were provided by the General Staff departments together with the Office of the Commissioner of the President of Ukraine for Rehabilitation of Combatants.

As a result, Ukrainian Armed Forces have its reintegration team experienced in reintegration, qualified to provide all activities according to the NATO standards and DOD requirements, officially independent from any political authority.

Also, the joint working group of the General Staff and the Office of the Commissioner of the President of Ukraine for Rehabilitation of Combatants designed the Temporary Guideline for implementation of Reintegration and Post-isolation Support of Personnel of the Armed Forces of Ukraine. The document has been improved and come into force in October 2020.

Several other official documents were also designed and approved important to create the elements of the PR system in Ukraine.

The collaboration with American partners for reintegration and PR purposes was providing in the following forms:

1. Joint participation in the releases, reintegration, and post-isolation activities with POWs and civilian hostages;
2. Continuing supervision and advising support by the JPRA Academy to Ukrainian military professionals;
3. Confirmation of qualification of Ukrainian specialists in SERE psychology and reintegration by the JPRA Academy;
4. Planning the joint projects with American partners focusing both on developing Ukrainian PR and reintegration system and on enhancing defense compatibilities of the European partners.

Future Activities and Investigations

The main topical goals are to establish the Ukrainian PR system and to implement the Ukrainian experience in reintegration and countering hybrid threats for the NATO defense purposes in Europe.

Keeping into account the importance and the effectiveness of UA-US collaboration in these issues, concerning the specifics of the internal political context in Ukraine we are convinced that certain goals could be achieved only through active interaction and organized cooperation between the USA and Ukraine.

The main results for Ukraine of the UA-US collaboration in reintegration and post-isolation activities are the following:

1. Ukrainian has formed and trained the interagency reintegration team that includes professionals from Presidential Office and five authorities from Defense and Security Sector of Ukraine trained to realize reintegration and post-isolation activities strongly according to the reintegration model of DOD.
2. Full compatibility of the US and UA Defense Forces in reintegration and post-isolation activities of returnees released from isolation have been confirmed.
3. Implementation of the DOD procedures & NATO standards in reintegration to UA Defense Forces practice and documentation have started.
4. Reintegration and post-isolation support system as a part of Personnel recovery system for Defense Forces of Ukraine is designed.
5. Check all compounds of Personnel Recovery System including reintegration and SERE training if they are compatible with other compounds of Ukrainian Defense Forces and could be implemented into Ukrainian practice.
6. Concept and Action plan to establish a Joint SERE-School for Ukrainian Defense Forces has been designed.
7. Partnership proposal designed to use UA reintegration experience to force Defense System of the North-Atlantic partnership countries.
8. The clear understanding of weak spots and gaps in the process of implementing NATO standards and using the USA&NATO assistance to the UA Defense system.

Future collaboration in reintegration between the US and UA has well prospective. Realizing Joint projects in reintegration could be a good instrument of continuing and strengthening collaboration.

The results of Ukrainian-American collaboration in reintegration are very important for the Ukrainian Defense Forces and have to be implemented in the UA Defense system under any political circumstances.

Experience of collaboration between Ukrainian and American professionals for implementation of the reintegration model of DOD has proved full compatibility in such sensitive areas as reintegration that use complex activities focusing on mentality including detection and counteraction of hostile influences on consciousness and subconscious of returnees. That means that in any other area, including mental & behavioral health, rehabilitation, military education and training, human factors, etc, all standards, models, procedures, and tactics used by the USA defense system will work well if the implementing process is organized correctly.

The process of implementing the experience of the Ukrainian interagency team into the UA Defense system coordinated by the Office of the Commissioner of the President of Ukraine for Rehabilitation of Combatants has discovered common problems that complicate the process of implementing NATO standards and leading practices of partner countries. Such understanding is important to provide effective reforms of Ukrainian Defense and Security Sector.

References

- Allied Joint Doctrine for Recovery of Personnel in a Hostile Environment. NATO STANDARDIZATION OFFICE (NSO). 2016. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/511240/20160315-NATO_Pers_Recovery_AJP_3_7.pdf.
- Kaminsky, M. et al. (2007). An Evidence-Informed Model of Human Resistance, Resilience, and Recovery: The Johns Hopkins' Outcome-Driven Paradigm for Disaster Mental Health Services. *Brief Treatment and Crisis Intervention* (2007), 7(1). DOI:10.1093/brief-treatment/mhl015
- Polivy, J., Herman, C.H. (2002). If at First You Don't Succeed. False Hopes of Self-Change / University of Toronto. *American Psychologist* 677. Vol. 57, No. 9, 677–689 DOI: 10.1037//0003-066X.57.9.677
- Başoğlu, M., Mineka, S., Paker, M., Aker, T., Livanou, M., Gök, S. (1997). Psychological preparedness for trauma as a protective factor in survivors of torture. *Psychological Medicine* 27(6), 1421–1433. DOI: 10.1017/s0033291797005679
- Tugade, M.M., & Fredrickson, B.L. (2004). Resilient Individuals Use Positive Emotions to Bounce Back From Negative Emotional Experiences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(2), 320–333. DOI: 10.1037/0022-3514.86.2.320

Received: 30.11.2020

Accepted: 01.02.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.005

Kazbek GAYSANOV

Pomeranian University in Słupsk, Poland

e-mail: gakar165@gmail.com

ORCID 0000-0002-1541-6274

Ethnic Values as the Basis of the Intercultural Interaction

The article examines the meaning and role of ethnic values in intercultural interaction. The essence of the concept of ethnic values, ethnic identity, ethnic self-determination is revealed. It is noted that ethnic values determine the basis of interaction between ethnic groups in the context of interethnic relations in a multicultural society and are the basis of ethnic identity, ethnic self-determination. It was especially emphasized that ethnic self-awareness has a relatively independent character and is a condition for the formation of an ethnos, and also ensures national unity, culture, and language. Ethnic values play a decisive role in intercultural interaction, which is realized on the basis of a dialogue or conflict of cultures. It is concluded that in the modern world the construction of a multicultural space on the basis of intercultural mosaicity is possible only through intercultural interaction – the process of forming methods and forms of tolerant consciousness, thinking and behavior.

Keywords: ethnic values, ethnic identity, ethnic self-awareness, intercultural interaction, picture of the world

Этнические ценности как основа межкультурного взаимодействия

В статье рассмотрено значение и роль этнических ценностей в межкультурном взаимодействии. Раскрыта сущность понятия этнические ценности, этническая идентичность, этническое самоопределение. Отмечено, что этнические ценности

определяют основу взаимодействия этнических групп в условиях межэтнических отношений в поликультурном обществе и являются основой этнической идентичности, этнического самоопределения. Особенно подчеркнута, что этническое самосознание имеет относительно самостоятельный характер и является условием формирования этноса, а также обеспечивает национальное единство, культуру, язык. Этнические ценности играют определяющую роль в межкультурном взаимодействии, которое реализуется на основе диалога или конфликта культур. Сделан вывод, что в современном мире построение поликультурного пространства на основе межкультурной мозаичности возможно только посредством межкультурного взаимодействия – процесса формирования способов и форм толерантного сознания, мышления и поведения.

Ключевые слова: этнические ценности, этническая идентичность, этническое самосознание, межкультурное взаимодействие, картина мира

Введение

В современном мире многие страны можно охарактеризовать как поликультурные, а также как страны, которые стремятся к мультикультурализму. Все они характеризуются этническим разнообразием, обусловленным проживанием многих этнокультурных групп в определенном социальном пространстве. Именно этнические группы составляют основу культурного разнообразия, которое проявляется в разнообразии систем ценностей и норм, формирующих конкретную социальную реальность. „Шкала аксионормативного разнообразия, таким образом, является производной от количества этнических групп и культурных расстояний между группами, заполняющими границы социальных структур” (Szczerpański, Śliz, 2014, с. 12).

Ценности выступают интегративной основой как отдельно взятого индивида, так и любой малой или большой социальной группы, нации, так и человечества в целом. Питирим Сорокин рассматривал наличие целостной и устойчивой системы ценностей как важнейшее условие внутреннего социального мира и мира международного (Сорокин, 1994, с. 491–501). Разрушение же ценностной основы, как личности, так и общества в целом, неминуемо ведет к кризисному состоянию, выход из которого возможен только на пути обретения новых ценностей. Это положение является особенно актуально в современных условиях развития общества – в условиях миграционного кризиса и напряжения межэтнических отношений.

Цель данной статьи – показать роль этнических ценностей в национальном самосознании и в межэтнических отношениях.

Сущность понятия „этнические ценности” и „этническая идентичность”

Этнические ценности являются составляющей системы социальных ценностей и понимаются нами как значимые, общепринятые и разделяемые в этнической общности (этнической группе) убеждения относительно целей, к которым представители данного этноса должны стремиться, и основных средств их достижения (Сурина, Гайсанов, 1998, с. 22).

В связи с этим важно обратиться к понятию этничности. Э. Щецинская-Муселак считает, что этничность „охватывает такие различные социальные явления, как формирование и функционирование этнических групп, возникновение этнических связей как особого вида социальной связи, возникновение форм этнической идентификации, функционирование социальных и политических движений на этнической основе и, наконец, функционирование и социальная рецепция групповых моделей этнической идентичности” (Szczecińska-Musiela, 2014, с. 80).

Этническая идентичность понимается как осознание индивидом своей принадлежности к определённой этнической общности, а также „как процесс перенесения индивидом на самого себя качеств и особенностей своего внешнего окружения, стремление актуализировать в своей личности такие черты, которые имеют важное и жизненно необходимое значение в данных условиях” (Зверева, 2010, с. 5).

Исследование этнической идентичности дает возможность осознать этнокультурные особенности отдельных этносов на фоне глобальных процессов, приводящих к миграции народов, к их ассимиляции, смешению и столкновению, к потере былой устойчивости многих социальных институтов и к формированию новых явлений культуры (Мухлынкина, 2011).

Одним из элементов этнической идентичности является система этнических ценностей. Являясь элементом культуры того или иного народа, ценности отражают жизнь нации, взаимосвязи с ее потребностями, интересами и имеют экономические, культурологические и содержательные социальные компоненты. Кроме того, они служат интегрирующим элементом национального самосознания, определяют отношение индивида, группы к прошлому, настоящему, будущему своей нации, а также оказывают значительное влияние на формирование других ценностей.

Важной особенностью является то, что этнические ценности в определенный временной промежуток и в определенных обстоятельствах, обуславливают актуализацию одних ценностей по отношению к другим в системе ценностей и тем

самым выступают фактором, определяющим способ, направленность поведения, как индивида, так и группы (Surina, 2019, с. 12). Именно поэтому индивид или этническая группа всегда стремятся утвердить свои национальные ценности.

Этнические ценности и межэтнические отношения

Можно утверждать, что несмотря на уникальность культуры и психологии каждого этноса, этнические ценности определяют основу взаимодействия этнических групп в условиях межэтнических отношений и имеют общую природу.

Исследование этнических ценностей предполагает рассмотрение их значения и роли в национальном самосознании и в системе межэтнических отношений.

При этом этническая общность представляет собой не механическое собрание индивидов по критерию этнической принадлежности, а специфический в своем роде целостный биосоциокультурный организм, являющийся в тоже время субъектом деятельности и взаимодействия. Каждая этническая общность в соответствии со своими возможностями стремится либо противостоять деструктивным воздействиям, либо ищет формы адаптации, способные ослабить это воздействие. Межэтнические процессы можно рассматривать и как многоаспектный фон межэтнической напряженности, даже конфликтный, и как способ мобилизации внутренних ресурсов этноса для защиты своих интересов, и как результат активизации его защитных и прежде всего социальных механизмов.

Достаточно часто на этапе освоения новой социокультурной ситуации этносы принимают внешние признаки новых социокультурных форм взаимодействия «своих и чужих», а их поведение и деятельность во многом состоят из инсценировки – ориентации на внешние изменения. На втором этапе инсценирование обогащается теоретическими знаниями, и многое в поведении осуществляется уже осознанно. Именно тогда формируется социальный интерес, стиль жизнедеятельности этноса, изменяется «жизненный мир» его представителей, формируются новые социальные системы, что характерно для принятия и освоения новой социокультурной ситуации. Такое поведение может иметь как положительные, так и отрицательные последствия для функционирования поликультурного общества.

Освоение этнической общностью новой социокультурной ситуации обусловлено его этнической культурой. Именно последняя в процессе адаптации к новой социокультурной ситуации играет роль интегративного элемента функционирования этнической общности в социальной реальности. Свидетельством этому служит согласование в рамках единого социального пространства (явно

или латентно) ценностно-нормативных систем, благодаря которому достигается регулируемость и устойчивость «жизненных миров» разных этнических общностей. Согласованность и непротиворечивость «жизненных миров» этносов фактически интегрирует различные ценности и нормы, прежде всего, «свои» этнические, характеризующие поликультурность различных социальных образований. При этом структура этнических ценностей коррелирует от осознания локальности «своей» этнической общности в пределах конкретной территории в иноэтнической среде и влияет на степень межэтнической идентичности (Сурина, Гайсанов, 1998, с. 22).

Отметим, что базой напряженности межэтнических отношений, как и социальной в целом, является социально-экономическая и полиэтническая нестабильность.

Специфика же межэтнических отношений заключается в ее содержательной (когнитивной) основе, состоящих из трех компонентов:

1. структура и содержания межэтнических коммуникаций;
2. особенности этнической культуры;
3. событийной хроники отношений между народами (Солдатова, 1991).

Эти объективированные компоненты жизнедеятельности этносов обретают свое существование в следующем:

- в форме представлений, убеждений, установок, выражающих отношение к существующей практике межэтнических отношений;
- в виде социальных этнокультурных особенностей, поведенческих моделей, имеющих важное значение в ситуациях межэтнического общения и определяющих межэтническую совместимость;
- в форме части исторической памяти этноса, которая включает оценочное значение исторических событий в системе межэтнических отношений.

Во всех формах особое значение имеют образы собственной и других социальным этнических групп (стереотипы, предубеждения, предрассудки), при формировании которых в единой «точке» преломляются политические, культурные и социальные перемены. Эти формы находят свое отражение в этническом самосознании и выражаются посредством этнических ценностей, особенно в условиях поликультурной среды.

Этнические ценности и этническое самосознание

В функционировании этносов важная роль принадлежит этническому самосознанию – осознанию членами каждого из них своей специфической общности, относящемуся к тому слою обыденного сознания, которое называют массовым.

Среди большинства этнографов и этносоциологов, которые исследовали проблемы национального самосознания, распространена широкая трактовка данного понятия. По Ю.В. Бромлею, в структуре национального самосознания можно выделить следующие элементы: национальная идентификация; автостереотипы (представления о типичных чертах и свойствах своей этнической общности); представление об общности исторического прошлого народа, о территориальной общности; представление об общности культуры и языка, осознанное отношение к материальным и духовным ценностям нации; ориентация на них. Ориентация на этнические ценности в обобщенном виде может быть представлена национальной гордостью, патриотизмом (Бромлей, 1983).

Как утверждает З.В. Сикевич, «этническое самосознание складывается под влиянием как общесоциальных, так и культурных факторов, и в свою очередь воздействует на социальную среду посредством системы этно обусловленных ценностных ориентаций, присущих субъекту социального действия» (Сикевич, 1999, с. 99).

Этническое самосознание имеет относительно самостоятельный характер и является условием формирования этноса, а также обеспечивает национальное единство, культуру, язык. Оно отражает ценности, убеждения, мировоззрение, обобщенные представления, на которые ориентируются представители того или иного этноса. Этническое самосознание детерминирует и этнопонимание социальной группы себя, которое определено имеющимся собственным опытом данного поколения этноса или выделено из опыта предшествующих поколений.

Самосознание, в том числе и национальное, выступает признаком существования этнической группы и личности, принадлежащей ей. По оценке Ф.С. Файзуллина и А.Я. Зарипова, это – «всеобщее, неотъемлемое свойство, позволяющее отличать одного индивида от другого, одну общность от другой. Это явление, содержание которого направлено на познание себя, своей внутренней сущности» (Файзуллин, Зарипов, 1997, с. 40).

Как принято считать в научной литературе, этническое самосознание представляет собой разновидность самосознания личности и включает в себя этническую идентификацию, представление об этническом происхождении,

этноразличимые особенности в языке и культуре, этностереотипы. В конечном итоге оно есть определенного рода показатель этничности, определяющий направленность ценностно-нормативной системы этнической общности.

Этническое самосознание ограничено рамками обыденного опыта, закрепленного в традициях и обычаях, и представляет собой психологическое отражение практической деятельности, образ и стиль жизни, моральные, эстетические и идеологические нормы, закрепленные в коллективном сознании, представление о своей этнической принадлежности в сопоставлении своего этноса с другими (Сурина, Гайсанов, 1998, с. 16–19, 2009; Surina, 2019).

По утверждению Л.М. Дробижевой, структурными компонентами этнического самосознания являются:

- когнитивные, рациональные – знания, представления о народе и т.п.;
- эмоциональные – эмоциональная окраска представлений, определенное отношение к ним, переживание за свою национальную культуру, отношение к историческим событиям и т.д.;
- регулятивные – те, которые приводят к определенным действиям (Дробижева, 1991, с. 67).

Считается, что именно этнические интересы и приводят в действие «выраженность» национального самосознания.

Ценности в «жизненном мире» этнической общности

«Жизненный мир» формируется в обыденной жизни с приобретением социального опыта и изменяется в соответствии с конкретно-историческим периодом развития этнической общности. Изначально его формирование осуществляется в ценностно-ориентированных группах в процессе первичной социализации. Лишь затем с расширением социального окружения, приобретением и дифференциацией социального опыта, изменения интенсивности социальных взаимодействий, увеличением мобильности между различными ценностно-ориентированными группами «жизненный мир» меняет свою конфигурацию, самоорганизуется, соответственно изменяясь в пространственно-временном и ценностно-нормативном измерениях (Сурина, 1999, с. 54–55).

«Оценочные значения» выражаются в различных элементах культуры: языке, отношениях, традициях, канонах и т.п. Основу предельных предпочтений составляют социальные взаимодействия, обусловленные ценностями и нормами, разделяемыми большинством представителями этнической общности и определяющихся в соотношении «мы-они».

Считается, что язык является главной этнической ценностью и выступает значимым этноразличительным признаком. Именно на языке производится различение представителей различных этносов на «свои и чужие». В современной социокультурной ситуации язык выступает не только признаком этнической идентификации, но символом ценностного пространства этнической общности. По утверждению Ю.В. Арутюняна, Л.М. Дробижевой, А.А. Сусоколова, «каждый феномен в культуре может приобретать характер символа этничности» (Арутюнян, Дробижева, Сусоколов, 1999, с. 153).

«Жизненный мир» этноса является понятным только представителям «своего» (отдельно взятого этноса), так как он базируется на разделяемых понятийных системах, прежде всего на «своей» этнокультуре, в том числе на языке и это является чаще всего непонятным и/или неразделяемым «другими» (Сурина, 1999).

Миропонимание этнических общностей формируется как на основе мифических представлений, так и современных – это представляет существенное отличие миропонимания от концептуальных положений Хабермаса (Habermas, 1984, 1992, с. 160). Только для этноса возможно существование и признание мифических взглядов, которые сочетаются и соотносятся с современными взглядами на мир, сохраняя их преемственность от поколения к поколению. В этом представлена рациональность, сочетающая в себе «закрытый» и «открытый» (в понимании Хабермаса) взгляд на социальную действительность. Тем самым, понимание «мира» у этноса можно признать полуоткрытым, что определяется достаточно высокой устойчивостью элементов традиционно-бытовой национальной культуры. В этом смысле формирование миропонимания у этносов можно считать рациональным. Оно способствует экспликации (развертыванию) национального самосознания, формированию этнической самоидентификации.

С нашей точки зрения, миропонимание этнической общности, находящейся в своей культурной среде и проживающей на «своей» этнической территории более «узкое». Миропонимание же этнической общности, находящейся в поликультурной среде и «разбросанной» за «своей» этнической территорией, представляется нам намного шире. Вероятно, это объясняется более интенсивными процессами конвергенции этнокультур в полиэтничной

среде. Кроме того, видение «мира» в первом случае ограничено пределами «своей» этно-локализованной территорией проживания, во-втором – «своими» этническими традициями и культурным стилем.

Каждый этнос имеет «свою» особенную «жизненную» или культурную форму. По Л.Г.Ионину, жизненная форма – это способ удовлетворения потребностей; институты, регулирующие совместную жизнь и нормы поведения по отношению к чужим. „Жизненные формы – не какие-то вневременные моральные нормы, а исторически изменчивые и исторически обусловленные правила восприятия, суждения и поведения” (Ионин, 1998, с. 173).

В поликультурной среде, социальные действия этнических общностей, регулируемые разделяемыми ими ценностями и нормами, приобретает более рациональный характер. Подобные действия «управляются» не только «своей» ценностно-нормативной системой, но и «чужой»: они соотносятся и учитываются в «жизненных стратегиях» этнических общностей в рамках единого социального пространства. В этом случае, рациональность может выступать как средство оправдания действия, ожидаемого от «чужих».

Каждая этническая общность обладает «своим» этнокультурным («жизненным») стилем, в основе которого лежат традиции. Стремление к стилизации на уровне этносов распределяется неравномерно в зависимости от этапов эволюции «жизненного» мира. Чем выше значимость этнокультуры, тем больше альтернатив жизненного пути открывается для этнической общности, а соответственно тем больше и стремления к стилизации.

Соответственно социальное пространство «наполнено» многообразием культурных стилей и жизненных форм этнических общностей. В этом смысле культура принимает на себя роль структурного агента. Подобное многообразие приводит и к многообразию видов этнического неравенства, а, следовательно, и к этнической стратификации в рамках социального пространства.

«Жизненный мир» этноса изменчивый вследствие изменчивости его миропонимания. Это обусловлено воздействиями «внешних значений». Иными словами «жизненный мир» этнической общности подразделяется, по Хабермасу, на субъективный, объективный и социальный мир (Habermas, 1984; Хабермас 1992). Мы же под социальным миром понимаем мир, который по своей содержательной сути адекватен социальному пространству этнической общности. Именно в последнем возможно выделение объективного и субъективного миров.

Полузакрытость этнической общности дает возможность пересекаться субъективному и объективному мирам в рамках единого социального пространства. Субъективный мир более локализован в этносоциальном смысле. Однако он

изменчив, как и объективный мир. Изменчивость субъективного мира основана на коммуникативном действии и приводит к пониманию изменчивости этнической общности «себя» в социальном пространстве, а также и к изменению миропонимания в целом. При этом коммуникативное действие поглощает стратегическое, нормативное и драматургическое действие (обоснованные по Хабермасу).

Механизмы межкультурного взаимодействия

„Этносоциальные процессы представляется существенным рассматривать как процессы, протекающие в системе межэтнических взаимодействий в многонациональных обществах” (Попков, 2015, с. 9).

Межкультурное взаимодействие реализуется на основе диалога или конфликта культур. Для диалога культур характерно отношение культуры к культуре как равноправных, равноценных, но различных. Диалог культур – это способ выразить готовность к межличностному и межнациональному культурному взаимодействию. Именно поэтому, насколько та или иная культура способна воспринимать другую культуру с пониманием ее подлинного смысла и потенциала, с ее особенными и специфическими чертами можно судить об уровне развития культуры. Диалог культур допускает возможность заимствования одной культурной группой культурных образцов, стилей, моделей поведения другой группы и не отвергает возможность такого заимствования. Диалог культур приводит к интеграции культурных групп на допустимом или устанавливаемом культурной традицией этих групп уровне.

Согласно одной из теорий, конфликт культур является следствием конфликта цивилизаций. Так, Самюэль Хантингтон утверждает, что период господства одной цивилизации завершается, мир вступает в эпоху мультицивилизационного взаимодействия, в ходе которого идет биполярная расстановка сил по принципу „Запад и все остальные”. Этот процесс, с одной стороны, обостряется глобализацией, которая, делая мир „тесным”, способствует возрастанию числа межкультурных контактов (предъявлению идентичностей), а с другой стороны, провоцируется и самим Западом, фактически силой навязывающим Третьему миру свою систему ценностных приоритетов (Хантингтон, 2003).

Мы же полагаем, что конфликт культур – это столкновение различных, более того неприемлемых картин мира различных культурных групп.

Основой конфликта является нетолерантность, отвержение иной культуры. Чаще всего, эта нетерпимость лежит в рассогласовании, непризнании, неприязни системы ценностей одних культурных групп другими. Кроме того, системы

ценностей „могут выступать в качестве самодостаточных источников мотивации, действующих на основе деления сообществ на «своих» и «чужих». Именно в этом случае мы наблюдаем ценностный конфликт” (Здравомыслов, 1996, с. 122). Исходя из того, что ценности являются основополагающим элементом культуры, а ценностные установки определяют поведение людей, можно утверждать, что ценностный конфликт выступает одним из оснований конфликта культур. Степень выраженности такого конфликта определяет социо-культурную дистанцию между различными культурными группами. Конфликт культур не допускает, скорее отвергает, возможность заимствования одной культурной группой культурных образцов, стилей, моделей другой группы. Конфликт культур приводит к сегрегации или же маргинализации культурных групп.

В конечном итоге, в межкультурном взаимодействии диалог культур может привести к локализации источника добра, а конфликт – источника зла.

Таким образом, любая культура каким бы не было ее участие в межкультурном взаимодействии, все равно сохраняет свои неповторимые и уникальные особенности – систему ценностей, стиль мышления, особенности мировосприятия и т.п. Но может быть именно этот своего рода „консерватизм” и является тем ценным качеством, которое не только сохраняет индивидуальность и самобытность каждой культуры, но и способствует ее дальнейшему развитию.

Заключение

Этнические общности, характеризуются „своей” иерархией системы ценностей. Миропонимание и осознание „своего места” в мире каждым этносом происходит на основе объективных и субъективных факторов, формируя тем самым субъективный и объективный миры, которые взаимообусловленные и взаимовлияемые. Взаимодействие данных миров осуществляется на основе коммуникативного действия, что определяет вариативность социального изменения этнической общности. Так, при сильном воздействии субъективного мира одной этнической общности на элементы объективного мира, именно «чужие» этносы приводятся в наиболее неравновесное, а затем определенного рода хаотическое социокультурное состояние (Сурина, 2010, с. 29–36). Именно в этой ситуации необходимо найти такие управляющие социокультурные параметры, при которых, прежде всего, в объективном пространстве установится относительная устойчивость и «культурный (жизненный) консенсус», обеспечивающие наиболее социально безопасное функционирование этнических общностей. И наоборот.

Однако коммуникативные действия как внутри одно из миров, так и между ними могут быть искаженные. Это порождает этносоциальные патологии в обществе и приводит к межэтническим конфликтам.

Х.Спенсер-Оути и П.Франклин предполагают, что „взаимодействие становится межкультурным (а не внутрикультурным), когда культурные различия между участниками достаточно значительны, чтобы они заметили его влияние” (Spencer-Oatey, Peter Franklin, 2009, с. 5).

В современном мире построение поликультурного пространства на основе межкультурной мозаичности возможно только посредством межкультурного взаимодействия – процесса формирования способов и форм толерантного сознания, мышления и поведения. Это требует выработки требований, условий, принципов и механизмов построения поликультурного сообщества, а значит и разработки его модели, с присущей ему картиной мирой, в которой есть место толерантному миру.

Библиография

- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. London: Heinemann.
- Spencer-Oatey, H., Franklin, P. (2009). *Intercultural Interaction: A Multidisciplinary Approach to Intercultural Communication*, London: Palgrave Macmillan UK.
- Surina, I. (2019). Aspiracje i cele życiowe młodzieży akademickiej słupskich uczelni. *Social Studies: Theory and Practice*, 1 (vol. 6).
- Szczecińska-Musiela, E. (2014). Przejawy etniczności we współczesnym świecie. Zarys problematyki. *Kultura – Media – Teologia*, 19.
- Szczepański, M.S., Śliz, A. (2014). Wartości etniczne w (niemal) homogenicznym społeczeństwie: próba analizy porównawczej. *Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa*, 5.
- Арутюнян, Ю.В., Дробижина, Л.М., Сусоколов, А.А. (1999). Этносоциология. Москва.
- Дробижина, Л.М. (1991). Этническое и историческое самосознание народов СССР на рубеже последнего десятилетия XX века // *Духовная культура и этническое самосознание*. Москва, вып. 2.
- Зверева, И.А. (2010). Идентичность как философская проблема (социокультурные основания). Дис. ...канд.филос.наук. Москва.
- Здравомыслов, А.Г. (1996). Социология конфликта. Москва: Аспект Пресс.
- Ионин, Л.Г. (1998). Социология культуры. Москва: Логос.
- Мухлынкина, Ю.В. (2011). Этническая идентичность: сущность, содержание и основные тенденции развития. Автореф. дис. ...канд.филос.наук. Москва.
- Попков, Ю.В. (ред.) (2015). Этносоциальные процессы и этнонациональная политика в регионах Сибири. Новосибирск : Изд-во СО РАН.

- Сикевич, З.В. (1999). Социология и психология национальных отношений. Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В.А.
- Солдатова, Г.У. (1991). Социально-психологические аспекты межэтнической напряженности //Духовная культура и этническое самосознание. Вып. 2, Москва.
- Сорокин, П.А. (1994). Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. Москва: Наука, 1994.
- Сурина, И. (2010). Межкультурное взаимодействие как фактор формирования „жизненного мира” //Культура как предмет междисциплинарного исследования /Под ред. В.Е. Буденковой, Т.А. Зайцевой, Ю.В. Петрова, Е.Н. Савельевой, Томск: Изд-во НТЛ.
- Сурина, И., Гайсанов, К. (1998). Этнические ценности студенчества: сущность, структура и методы исследования, Москва: Социум.
- Сурина, И.А. (1999). Ценности. Ценностные ориентации. Ценностное пространство. Москва: Социум.
- Сурина, И., Гайсанов, К. (2009). Етнічні цінності у формуванні національної самосвідомості в умовах полікультурного середовища. Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка, випуск XXVIII-XXIX.
- Файзуллин, Ф.С., Зарипов, А.Я. (1997). Грани этнической идентификации. Социологические исследования, 8.
- Хабермас, Ю. (1992). Демократия. Разум. Нравственность. Москва: Наука.
- Хантингтон, С. (2003). Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ.

References

- Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. London: Heinemann.
- Spencer-Oatey, H., Franklin, P. (2009). *Intercultural Interaction: A Multidisciplinary Approach to Intercultural Communication*, London: Palgrave Macmillan UK.
- Surina, I. (2019). Aspiracje i cele życiowe młodzieży akademickiej śląskich uczelni. *Social Studies: Theory and Practice*, 1 (vol. 6).
- Szczecińska-Musiela, E. (2014). Przejawy etniczności we współczesnym świecie. Zarys problematyki. *Kultura – Media – Teologia*, 19.
- Szczepański, M.S., Śliz, A. (2014). Wartości etniczne w (niemal) homogenicznym społeczeństwie: próba analizy porównawczej. *Górnśląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa*, 5.
- Arutyunyan, YU.V., Drobizheva, L.M., Susokolov, A.A. (1999). Ehtnosociologiya. Moskva [in Russian].
- Drobizheva, L.M. (1991). Ehtnicheskoe i istoricheskoe samosoznanie narodov SSSR na rubezhe poslednego desyatiletija XX veka //Dukhovnaya kul'tura i ehtnicheskoe samosoznanie. Moskva, vyp. 2 [in Russian].
- Zvereva, I.A. (2010). Identichnost' kak filosofskaya problema (sociokul'turnye osnovaniya). Dis. ...kand.filos.nauk. Moskva [in Russian].
- Zdravomyslov, A.G. (1996). Sociologiya konflikta. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
- Ionin, L.G. (1998). Sociologiya kul'tury. Moskva: Logos [in Russian].

- Mukhlynkina, YU.V. (2011). Ehtnicheskaya identichnost': sushchnost', sodержanie i osnovnye tendencii razvitiya. Avtoref. dis. ...kand.filos.nauk. Moskva [in Russian].
- Popkov, Yu.V. (red.) (2015). Ehtnosocial'nye processy i ehtnonacional'naya politika v regionakh Sibiri. Novosibirsk: Izd-vo SO RAN [in Russian].
- Sikevich, Z.V. (1999). Sociologiya i psikhologiya nacional'nykh otnoshenij. Sankt-Peterburg: Izd-vo Mikhajlova V.A. [in Russian].
- Soldatova, G.U. (1991). Social'no-psikhologicheskie aspekty mezhehtnicheskoy napryazhennosti //Dukhovnaya kul'tura i ehtnicheskoe samosoznanie. Vyp. 2, Moskva [in Russian].
- Sorokin, P.A. (1994). Obshchedostupnyj uchebnik sociologii. Stat'i raznykh let. Moskva: Nauka, 1994 [in Russian].
- Surina, I. (2010). Mezhekul'turnoe vzaimodejstvie kak faktor formirovaniya „zhiznennogo mira” //Kul'tura kak predmet mezhdisciplinarnogo issledovaniya /Pod red. V.E. Budenkovej, T.A. Zajcevoj, YU.V. Petrova, E.N. Savel'evoy, Tomsk: Izd-vo NTL [in Russian].
- Surina, I., Gaysanov, K. (1998). Ehtnicheskie cennosti studenchestva: sushchnost', struktura i metody issledovaniya, Moskva: Socium [in Russian].
- Surina, I.A. (1999). Cennosti. Cennostnye orientacii. Cennostnoe prostranstvo. Moskva: Socium [in Russian].
- Surina, I., Gaysanov, K. (2009). Etnichni cinnosti u formuvanni nacional'noї samosvidomosti v umovakh polikul'turnogo seredovishcha. Visnik Prikarpat's'kogo universitetu. Pedagogika, vipusk XXIX [in Ukrainian].
- Fajzullin, F.S., Zaripov, A.Ya. (1997). Grani ehtnicheskoy identifikacii. Sociologicheskie issledovaniya, 8 [in Russian].
- Khabermas, Yu. (1992). Demokratiya. Razum. Nравstvennost'. Moskva: Nauka [in Russian].
- Khantington, S. (2003). Stolknovenie civilizacij. Moskva: AST [in Russian].

Received: 09.02.2021

Accepted: 11.04.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.006

Kateryna SHESTAKOVA

Narodowy Uniwersytet im. Yuria Fed'kowycza w Czerniowcach, Ukraina

e-mail: k.shestakova@chnu.edu.ua

ORCID 0000-0002-7239-6329

Social Aspects of Linguistic Identity: Two Languages, One Group

Understanding of ethnic identification at the theoretical level is always complicated by the lack of a single concept of social identity. When trying to distinguish between objective and subjective criteria of social identification, their strong interrelation becomes obvious. Thus, empirical studies suggest that in a particular context, the coexistence of two models is possible. In order to find the answer during 2012–2019, in-depth interviews were conducted in Chernivtsi oblast. As a result, respondents aged 21–76 from Novoselytsia, Hlyboka of Chernivtsi oblast, and from the city of Chernivtsi were selected for the analysis. As a result, the vector of attention shifted towards language and linguistic identification.

Taking into account the bond of Moldovan languages and cultures, it was necessary to establish the role of language in the ethnic identity Moldovans. In addition, there is a need to determine whether it is legitimate to consider a mother tongue or a “name of language” as a tool of communication and identity in a situation where two languages are highly related. The use of two names by Moldovans to denote their mother tongue – either Moldovan or Romanian – leads to several important conclusions. First of all, it is about the desire to emphasize the difference. This also correlates with the results of studies conducted in Moldova, in particular that among Moldovan population of the country, national self-identification is a difficult issue, especially at the beginning of 2000 s. However, the development of Moldovan and Romanian culture in different geopolitical areas has influenced the further identification of citizens in both countries.

Keywords: ethnic identity, language identity, mother tongue, name of language, Moldovans in Ukraine, politicization of the language process

Spoleczne aspekty zjawisk językowych: dwa języki, jedna grupa

Kontakty międzykulturowe oraz język ojczysty odgrywają ważną rolę w kształtowaniu własnej tożsamości etnicznej. Celem badań przeprowadzonych w obwodzie czerniowieckim na Ukrainie było ustalenie przyczyn wykorzystania przez Mołdawian dwóch języków ojczystych. Biorąc pod uwagę, że języki są niemal identyczne (według wielu badaczy jest to jeden język o różnych odmianach regionalnych), można wnioskować o używanie odmiennych „nazw” języka ojczystego. Przede wszystkim chodzi o chęć podkreślenia własnej różnicy etnicznej i kulturowej. Odpowiada to wynikom badań przeprowadzonych w Mołdawii, w szczególności o tym, że wśród ludności mołdawskiej tego kraju samoidentyfikacja narodowa jest kwestią trudną. Rozwój kultury mołdawskiej w różnych obszarach geopolitycznych (mołdawskim, czyli w obrębie wpływów rosyjskich i radzieckich, oraz rumuńskim) wpłynął na tożsamość mieszkańców. Proces kształtowania tożsamości narodowej trwa nadal. W związku z tym, w odniesieniu do bukowińskich Mołdawian uzasadnione jest twierdzenie, że istnieje wśród niektórych z nich frustracja językowa i etniczna.

Przyczyny frustracji można powiązać z problemami w samej Mołdawii. Źródłem informacji o nich dla ukraińskich Mołdawian jest telewizja oraz kontakty osobiste, rodzinne, przyjacielskie, ekonomiczne. Będąc krajem postradzieckim, Mołdawia często jest kojarzona z państwem, którego problemy gospodarcze i społeczne niewiele różnią się od problemów Ukrainy. Obecnie zasięg i głębokość tego zjawiska jest trudna do ustalenia, ale aspekt ten wymaga dodatkowej uwagi w dalszych badaniach. Jeśli jednak przyjrzymy się bardziej umiarkowanemu pogładowi (mianowicie, że tożsamość mołdawska jest zdeterminowana przez triadę: państwo – narodowość – język), to jest prawdopodobne, że w perspektywie średnioterminowej frustracje etniczne i językowe bukowińskich Mołdawian zostaną zredukowane do zera.

Słowa kluczowe: tożsamość etniczna, tożsamość językowa, język ojczysty, nazwa języka, Mołdawianie na Ukrainie, polityzacja procesów etnicznych

Wprowadzenie

Analiza literatury przedmiotu z zakresu samookreślenia etnicznego pozwala na wniosek, że w naukach humanistycznych nie ma „monopolu” metodologicznego na pojęcie tożsamości. Dlatego, jak podkreślają N. Chernysh i W. Susak (2016), potrzebne byłoby wprowadzenie nowego kierunku badań z zakresu „identity studies”, analogicznie do „nationalism studies”, „gender studies” albo „migration studies”. Interpretacja socjologiczna tożsamości etnicznej i poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czym właściwie jest ten rodzaj tożsamości społecznej, to wyzwanie dla współczesnego badacza, gdyż weryfikacja empiryczna każdej hipotezy nie jest skomplikowana. Wydawałoby się, jak zauważył S. Nowak (2008, s. 456), że określenie roli

i znaczenia języka w tożsamości etnicznej nie wymaga specjalnej wiedzy teoretycznej. Jednak badania naukowe świadczą, że przyczyny i cechy specyficzne procesu samo-określenia jednostki mogą być bardziej ukryte, niż wydawałoby się to na początku. Badacze skupiają swoją uwagę na zjawisku wielojęzyczności w państwach polietnicznych ze względu na potrzebę opracowania zasad polityki językowej. Wiadomo, że procesy lingwistyczne uwarunkowane są również poprzez zjawiska kulturowe. Tym niemniej, biorąc pod uwagę, że jednostka jest w stanie nauczyć się kilku języków w trakcie życia, możemy, zgodnie z O. Stehniem, M. Churylovem (Stehni, Churylov, 1998, s. 63), rozpatrywać problem tożsamości językowej w bardziej szerokim kontekście, a mianowicie jako proces samookreślenia językowego jednostki. Tym samym powracamy znów do dyskusji wokół socjotechnik i możliwości lub potrzeby wykorzystania współczesnych podejść do problemów mniejszości etnicznych związanych z zaspokojeniem ich potrzeb społecznych oraz praw człowieka. Z punktu widzenia socjologii warto jest sięgnąć po narzędzia teoretyczne w ramach funkcjonalizmu, co pozwala na ujęcie tożsamości jako modelu strukturalnego. Jednak w tym przypadku funkcjonalizm wydaje się niewystarczającym narzędziem dla odpowiedzi na pytanie, które czynniki decydują o kształtowaniu tożsamości językowej oraz etnicznej w konkretnych grupach etnicznych. Etniczność w tym przypadku można potraktować jako zjawisko, które powstaje w wyniku interakcji, więc ma ono charakter bardziej sytuacyjny niż imperatywny. Z kolei identyfikacja etniczna zaczyna się w trakcie wzajemnego oddziaływania pomiędzy aktorami społecznymi, zaś dynamizm i zależność od kontekstu społecznego stają się jej cechami charakterystycznymi. Interakcjonizm pozwala bardziej precyzyjnie zrozumieć specyfikę procesu podejmowania decyzji, przyswajania symboli grupowych, norm i wartości w procesie wzajemnego oddziaływania jednostek. Badania empiryczne, prowadzone wśród Mołdawian, mieszkających w obwodzie czerniowieckim na Ukrainie, pokazują, że etniczność jest głęboko związana z kontekstem historycznym i jest ściśle przywiązana do konkretnego miejsca i czasu. „Prymordializm” etniczności występuje wtedy, kiedy przynależność do grupy obiektywnie określana jest poprzez pochodzenie, wspólnotę rodzinną, dane paszportowe. Z innej strony możliwe jest samookreślenie drogą wyboru między etnicznością ojca i matki w rodzinach mieszanych. Oczywiście dla niektórych ludzi przynależność etniczna może być znaczną częścią ich tożsamości społecznej, a dla innych będzie znajdować się na peryferiach potrzeb, uczuć, wyobrażeń.

Dynamika interakcji społecznych oraz ich zależność od kontekstu stawiają przed badaczami wiele pytań. Na przykład, co leży u podstaw tożsamości etnicznej Mołdawian mieszkających w obwodzie czerniowieckim: język, elementy kultury, tradycje? Jaką rolę w tym odgrywa polityka wobec mniejszości etnicznych trzech

państw – Ukrainy, Rumunii i Mołdawii? Jak rozumieć „obiektywność” procesów samookreślenia, przecież w sferze etnicznej mają miejsce manipulacje, upolitycznienie relacji międzyetnicznych. Ze względu na przedstawiony kontekst oraz biorąc pod uwagę, że mołdawska grupa etniczna deklaruje dwa języki ojczyste, mołdawski i rumuński, można sformułować następujące pytanie badawcze: w jaki sposób kształtuje się tożsamość językowa w grupie mołdawskiej, jaką rolę odgrywa język w tożsamości etnicznej Mołdawian mieszkających w obwodzie czerniowieckim na Ukrainie? W celu znalezienia odpowiedzi, w latach 2012–2019 w rejonach nowosielickim, hlibockim oraz w mieście Czerniowce przeprowadzone zostały wywiady pogłębione wśród mniejszości rumuńskiej i mołdawskiej w wieku od 19 do 76 lat. Rozmowy obejmowały historie rodzin rozmówców, samookreślenie językowe, etniczne i kulturowe narratorów oraz członków jego rodziny. Duży wpływ na przebieg rozmowy miał nastrój emocjonalny narratorów, wiek, wykształcenia i zawód, cechy indywidualne.

Tożsamość językowa a podziały terytorialno-symboliczne

Analizując kontakty etniczne na wskazanym terenie, należy pamiętać, że rozproszenie mniejszości etnicznych kształtuje odmienne stosunki etniczne. Źródłem inności jest zamieszkiwanie większych albo mniejszych wspólnot (rumuńskich, mołdawskich, polskich albo ukraińskich) w otoczeniu grupy dominującej. Tym niemniej tożsamość językowa praktycznie zawsze określona jest przez środowisko, które istotnie wpływa na samookreślenie człowieka i grupy. Jak podkreśla M. Głuszkowski, trudnym zadaniem jest opis struktur językowych w analizie socjologicznej. Dlatego wielu badaczy zwraca przede wszystkim uwagę na analizę sytuacji społecznej, w której odbywa się kontakt językowy (2012, s. 8). W tym kontekście ważną kwestią pozostaje sposób potraktowania kontaktów językowych (Vainraikh, 1979) wśród Mołdawian mołdawskojęzycznych i rumuńskojęzycznych. Okazuje się, że określenie omawianych kontaktów w kategoriach bilingwizmu oraz dietnii (*diethnia*) w ujęciu J. Fishmana (1985, s. 46) jest faktycznie niemożliwie, ze względu na status formalnoprawny języka mołdawskiego. Oficjalnie istnieje on wyjątkowo w granicach Nadnistrzańskiej Republiki Mołdawskiej (Popchenko, 2013). Zgodnie z Deklaracją o suwerenności Mołdawii podpisanej 27 sierpnia 1991 roku, językiem państwowym jest rumuński na podstawie pisowni łacińskiej (*Lege privid...*, 1991).

Połączenie obszarów geograficznego i społecznego, w granicach których dokonuje się identyfikacja Mołdawian, mieszkających w obwodzie czerniowieckim, należy docelowo rozważać w kontekście koncepcji pogranicza. Pogranicze jako termin

socjologiczny jest bardzo różnorodne. Daje możliwość włączenia przez badacza w granice aspektów: społeczno-ekonomicznych, politycznych, a co najważniejsze – kulturowych. Pogranicza są „nasycone” grupami etnicznymi, państwami, społecznościami, tradycjami, normami i wartościami. Granica państwowa między Ukrainą, Rumunią i Mołdawią zmieniała się w różnych okresach. Czynniki zewnętrzne wpływały bezpośrednio na relacje międzyetniczne w regionie. To nie przypadek, że charakteryzując polityczne i społeczno-ekonomiczne warunki interakcji międzyetnicznej na określonym pograniczu, używamy kategorii „lokalność”, „pogranicze”, „transgraniczność”. Wszystkie te terminy w jakiejś mierze uwzględniają lokalną specyfikę, przede wszystkim w perspektywie historyczno-socjalnej.

Pogranicze ukraińsko-rumuńsko-mołdawskie ukształtowało się w ciągu długiego okresu i położone jest na peryferiach wielkich centrów polityczno-administracyjnych. Do jego podstawowych charakterystyk można zaliczyć: 1) wyraźny stykowy charakter w aspekcie geograficznym i perspektywie makrospołecznej; 2) kontakty etniczne w regionie są bardzo konkretne, odbywają się pomiędzy różnymi grupami etnicznymi; 3) charakter przejściowy w znaczeniu społeczno-kulturalnym.

Refleksja nad przynależnością narodową zaczyna się wtedy, kiedy zwiększa się liczba kontaktów z Ukraińcami, zwłaszcza podczas nauki w szkole średniej lub na uczelni.

Do momentu, kiedy przyjechałam do miasta uczyć się, to rozmawiałam przede wszystkim w języku mołdawskim. Mieszkam na granicy z Mołdawią, nie jestem Rumunką, przede wszystkim jestem Mołdawianką, w większości. Uczyłam się w szkole mołdawskiej, u nas wszystkie przedmioty były w języku mołdawskim. Przed tym, jak rozpoczęłam studia w mieście, poszłam na kurs przygotowawczy, około 8 miesięcy, bo rodzice bali się, że nie zdam, żeby nie było akcentu (Mk25).

Jestem Mołdawianką! U nas był język mołdawski. Nasza wioska jest mołdawska. A później nagle przeszliśmy na język rosyjski. Na początku było mi ciężko, a potem przyzwyczaiłam się (Mk38).

A: W Magale była tylko mołdawska szkoła? R: Tak, tylko mołdawska. W tym czasie język ukraiński to była rzadkość. Ja po raz pierwszy usłyszałam język ukraiński od koleżanki z klasy. Ona była z obwodu czernihowskiego. W Czerniowcach język ukraiński był rzadkością. Częściej można było usłyszeć żydowski. A: Trudno było przejść na język rosyjski? R: Bardzo ciężko. Wszystkie przedmioty w szkole były uczone w języku mołdawskim. I chociaż przedmiot możesz znać doskonale, to jeśli nie znasz języka, bardzo trudno wysłowić się. Było mi bardzo trudno. To była dla mnie wielka psychologiczna trauma. Pierwsze dwa lata było bardzo ciężko, to były przedmioty ogólne, chemia (Mm55).

Poniekąd dane, wpisane do dowodu osobistego, są pierwszym argumentem w trakcie samookreślenia narodowego.

W dowodzie zostałem wpisany jako Mołdawianin. Sprawa polega na tym że w czasach radzieckich, gdy władza ta na Bukowinie dopiero się umacniała, wychodzono z założenia, że prawy brzeg Prutu zamieszkiwały osoby o narodowości rumuńskiej, a lewy brzeg był mołdawskim. Do teraz tak jest. Co prawda dzisiaj lewy brzeg próbuje zmienić się na rumuński. Przecież narodowość mołdawska nie istnieje, jest sztuczna. A: Gdyby Pan miał okazję zmienić dowód? R: Dla mnie nie ma to żadnego znaczenia. Jednak gdyby było to potrzebne, zapisałbym siebie jako Rumun. A: Jaka narodowość została wpisana w dowodach Pana rodziców? R: Mołdawianie. Wszystkie wioski na prawym brzegu wpisywane były jako mołdawskie (Mm55).

Pamiętając narracje Rumunów, w opowieściach których granica praktycznie nie występuje w żadnym znaczeniu (chyba że w związku z potrzebą posiadania paszportu dla przekroczenia granicy z UE), można było przypuszczać, że Mołdawianie również nie będą przywiązywać uwagi do podziałów terytorialno-symbolicznych. Jednak narratorzy często podkreślają znaczenie kontaktów transgranicznych i powołują się na wydarzenia historyczne, związane z ustanowieniem granicy między ZSRR i Rumunią. Jako bardziej istotna pojawia się granica terytorialna pomiędzy kulturą mołdawską i rumuńską. Jest to zauważalne zwłaszcza wśród osób pochodzących z miejscowości pogranicznych z Mołdawią. W narracjach występuje widoczny podział: rejon nowoselyckij – mołdawski, hercański – rumuński, co zresztą odzwierciedla strukturę zasiedlenia obwodu. Przed I wojną światową w pobliżu miasta Nowoselyca znajdowała się granica trzech państw: Imperium Rosyjskiego, Imperium Austro-Węgierskiego oraz Rumunii. Same miasto w różne okresy historyczne było dzielone między Austro-Węgrami oraz Imperium Rosyjskim (jako część Besarabii).

Rejon nowoselycki – to są Mołdawianie. Rumuni mieszkają dalej. Rejon hercański? Tak, w hercańskim (Km38).

Nawet pisownię na języku mołdawskim zrobili. Chociaż jako takiej to jej nie było, czcionka włoska, no język mołdawski jest sztuczny (Mm55).

W rozmowach wyraźnie widać, że w percepcji Mołdawian granica jest przezroczysta i w miarę łatwa do przekroczenia. Zresztą należy pamiętać, iż aby podróżować z Ukrainy do Mołdawii wystarczy aktualny paszport. Natomiast zdecydowanie trudniej dostać się do Rumunii (która jest członkiem UE), i to nawet dla osób mających pochodzenie rumuńskie albo mołdawskie. Oznacza to, że zarówno związki rodzinne

i przyjacielskie w Mołdawii znacznie łatwiej podtrzymywać, a poprzez nie rozwijać kontakty językowe. Nie skupiając się na odmiennościach między językami, narratorzy często po prostu konstatują fakt różnicy językowej między rumuńskim i mołdawskim. Wyjaśniając, dlaczego język mołdawski z Mołdawii jest im łatwiej zrozumieć, respondenci często opierają się na normach języka literackiego i nieliterackiego:

Tak, rumuński bardzo się różni od mołdawskiego. No... po prostu one są różne. Wymowa jest inna. Na przykład Wołoka, gdzie nacjonałiści rumuńscy, to oni są bardziej kulturalni. A u nas tutaj, na Ukrainie wszyscy mówią jak Mołdawianie. A jeśli posłuchać jak mówią Rumuni w Rumunii, to jest piękne, kulturalne. Ja też tak mogę, ale już zapomniałem (Mm41).

W celu podkreślenia odmienności pomiędzy językiem mołdawskim i rumuńskim, Mołdawianie powołują się na różnicę między językiem ukraińskim i rosyjskim.

Czy Pani widzi różnicę między rosyjskim i ukraińskim? Ja odczuwam [odmiennosc pomiędzy językiem mołdawskim i rumuńskim] (Km25).

Dla starszego pokolenia przykładem odmienności fonetycznej między językami rumuńskim i mołdawskim często były programy telewizyjne. Z narracji, przeprowadzonych 5 lat temu, wynikało, że język telewizji zarówno miejscowych czerniowieckich programów telewizyjnych (które orientują się na standard rumuńskiego języka literackiego), jak i transmitowanych z Rumunii, niekiedy wywołuje problemy ze zrozumieniem. Mołdawski produkt telewizyjny, jak można sądzić, był bardziej zorientowany na kontekst postradziecki. Co jest zrozumiałe, o ile Mołdawia, jak i inne były republiki radzieckie, wciąż znajduje się w rosyjskim, a co za tym idzie postradzieckim obszarze kulturowym. Mieszkańcy często oglądają rosyjską telewizję, a w miejscowej transmitowane są często rosyjskie seriale, ale również filmy produkcji radzieckiej. Podobnie jest w przypadku muzyki popularnej. Według oficjalnych danych, w obwodzie czerniowieckim transmitowane są audycje radiowe i telewizyjne z Rumunii, Mołdawii oraz Naddniestrza (Tyshchenko i inni, s. 18) Dzisiaj widzimy próbę likwidacji ograniczeń wobec używania języka rosyjskiego w telewizji mołdawskiej. Na przykład w grudniu 2020 roku parlament Mołdawii spróbował przyjąć w pierwszym czytaniu ustawę, zgodnie z którą językowi rosyjskiemu przywróconoby by status języka międzynarodowego. W tym samym dniu posłowie przegłosowali skasowanie tzw. ustawy zakazującej zagraniczną propagandę. Ustawa ta została przyjęta w lutym 2018 roku i zabroniła na terytorium Mołdawii transmisji programów z krajów, w których nie została ratyfikowana Europejska konwencja o telewizji ponadgranicznej (Proiectul de lege..., 2020; Europejska konwencja..., 1989).

Telewizję należy oglądać nieustannie dlatego, żeby zrozumieć. Kiedy w telewizji prezenter mówi po rumuńsku – to jest to zrozumiale. U niego jest doskonała dykcja. A kiedy występuje nie prezenter, kiedy słychać miejscowy język, nie wszystko jest zrozumiale, inny akcent. I kiedy oglądasz inne programy, nie wiadomości, nie jest to całkiem zrozumiale... No i tutejsza miejscowa telewizja rumuńska jest niezbyt dobrej jakości. Telewizja mołdawska (Kiszyniów pokazuje) jest bardziej interesująca. Tam są ciekawsze programy (Mm55).

Na przykład w Mołdawii są wioski w pobliżu granicy, gdzie ludzie się ożenili, wyszli za mąż, i tam mieszkają. I kiedy niektórzy z nich są w moim wieku i przyjeżdżają do nas, to ja ich dobrze rozumiem. Chyba, że jedno-dwa słowa, co muszę przepytąć, co oznaczają. A z Rumunami, ja tak nie rozmawiałem, a w telewizji, to niemal połowy słów nie rozumiem, co oznaczają (Mk25).

Dwa języki: nazwa, pisownia, komunikacja

W świetle opisanej sytuacji należy podkreślić, że nie wszyscy Mołdawianie określali język mołdawski jako swój ojczysty, deklarując niekiedy język rumuński. Jednocześnie wahali się oni z ustaleniem narodowości (rumuńskiej czy mołdawskiej).

A: Dzisiaj w paszportach nie ma rubryki „narodowość”. Ale jakby można było ją przywrócić, to jaką by Pan wpisał? R: „Dla mnie to nie gra żadnej roli. Ale jeśli byłoby to potrzebne, to ja bym wpisał siebie prawidłowo, jako Rumun historyczny” A: Czy zdarzało się Panu czytać książki w języku rumuńskim, już po zakończeniu szkoły i instytutu? R: Zdarzało się. W rodzinie są dzieci, które chodzą do szkoły rumuńskiej, i udaje się. U nas wcześniej była szkoła mołdawska, a później rumuńska. Ale teraz jest mi ciężko czytać po rumuńsku. Wypowiadać się jest mi łatwiej na mołdawskim, ale czytać to na rosyjskim (Mm55).

Dualizm pojawia się również poprzez pryzmat zmiany standardów pisowni (łacinka/cyrylica).

A: W Pani wiosce są rodziny mieszane mołdawsko-ukraińskie? R: Są. A: Jaki język komunikacji oni wybierają? R: A tam tylko język rumuński. A: Ten język, to rumuński, czy mołdawska? R: Teraz rumuński. Teraz mołdawskiego nie ma. A wtedy, to był mołdawski, ale pisany rosyjskimi literami. A teraz wszystko łacinką (Mk38).

W podanym kontekście interesujące są dwa przykłady. Obydwie narratorki są w połowie Mołdawiankami (po matce), a w połowie Ukrainkami (po ojcu), obydwie spędziły dzieciństwo w mołdawskich wioskach. Pierwsza rozmówczyni, po przeprowadzce do miasta, gdzie żyli jej rodzice, i którzy rozmawiali między sobą po rosyjsku, poszła do szkoły rosyjskiej. Deklarując swoją mołdawską narodowość, przyznaje się ona, że niekiedy odczuwa z tego powodu dyskomfort. Druga z rozmówczyń, która zakończyła ukraińską szkołę wiejską, nazywa siebie przede wszystkim Ukrainką.

A: Pani narodowość to? R: *Jestem Mołdawianką, ale bardziej prawidłowo należałoby powiedzieć, że jestem Rumunką. Kiedy pytają, wszystko zależy od tego, jakby powiedzieć... Na przykład wielu pyta: a kim być jest prestiżowo? Rosjanką, czy Ukrainką? A Mołdawianie, oni są jakby zafocani, głupi, coś takiego. No nie wiem, co powiedzieć. Jako naród, to oni nie byli uznani. A Rumuni, oni są teraz w Unii Europejskiej. Rumunia była od wieków bardziej wykształcona, i dla naszych Mołdawian było większym prestiżem mówić*
A: W czasach radzieckich też było takie rozróżnienie? Twoja mama też tak uważała? R: *Nie wiem dlaczego, ale mówienie, że „jestem Mołdawianką” nie cieszyło się zbytnią popularnością. Moja mama pracowała w kombinacie, tam do tej pory nikt nie wie, że ona zna język mołdawski (Mk33).*

A: Pani narodowość to? R: *Moja mama jest Mołdawianką, a tata Ukraincem. I ja jestem Ukrainką. Chociaż mogę też powiedzieć, że w połowie jestem Mołdawianką. Ale jest pytanie, czy ja bym wyszła za mąż za Mołdawianina, czy nie... A: Dlaczego? R: No jak powiedzieć... Jeśli za Mołdawianina, albo Rumuna ichniego, to tak, może. Dlatego, że jest różnica między ichnimi i naszymi. I możliwe, że tam mi si spodoba (Mk24).*

Respondenci często wspominają okres nauczania w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum. W ich ocenie jest to niezwykle ważny etap kształtowania nawyków językowych. W związku z tym można przytoczyć wyniki badań J. Nikitorowicza nad rolę nauczyciela w szkołach dla mniejszości etnicznych lub w szkołach wieloetnicznych wspólnot lokalnych. Jakie są wzajemne wymagania i oczekiwania wobec potrzeb wspomnianych wspólnot, czy są opracowane standardy edukacji etnicznej, wielokulturowej na poziomie lokalnym i państwowym, czy nauczyciel ma prawo do prowadzenia dialogu międzykulturowego? (Nikitorowicz, 1995, s. 113–114). Należy podkreślić, że dosyć często nauczyciele na Ukrainie nie mają programów nauczania i wychowania w grupach mieszanych kulturowo i etnicznie. Dlatego poziom wiedzy i umiejętności uczniów ze szkół z nieukraińskim językiem nauczania często

porównywano poziomem uczniów ze szkół większości. Przede wszystkim dotyczyło to przedmiotów z zakresu języka i literatury. Nauczyciele pracujący w szkołach z rumuńskim i mołdawskim językiem nauczania podkreślają, że wymogi do matury z języka ukraińskiego często są zbyt trudne dla uczniów pochodzenia mołdawskiego i rumuńskiego. Potwierdzają to dane statystyczne. W 1991 roku w obwodzie czerniowieckim spośród 420 szkół średnich 86 (20%) było szkołami z mołdawskim językiem nauczania (Shevchenko, s. 213). W 2018 roku funkcjonowało już 57 szkół z rumuńskim językiem nauczania. Rosła natomiast liczba szkół dwujęzycznych (ukraińsko-rumuńskich albo rumuńsko-rosyjskich). Przyczyną tego jest zwiększenie aspiracji uczniów i ich rodziców, aby bardziej integrować się w ukraińskie środowisko oraz zdobywać wyższe wykształcenie (Shchudlo i inni, s. 34).

Używanie dwóch nazw w celu określenia własnego języka ojczystego (rumuńskiego lub mołdawskiego) można potraktować jako przejaw sytuacyjnego samookreślenia językowego. Jednocześnie analizując narracje można wywnioskować, że narratorzy są świadomi, że awans społeczny jest możliwy pod warunkiem dobrej znajomości języka państwowego. Jeden z rozmówców w bardzo emocjonalnej rozmowie dostarcza informacji o obawach dotyczących zanikania własnej kultury:

Uważam, że obecnie w szkołach dla mniejszości narodowych mamy trochę nieprawidłową sytuację. Każdy nauczyciel powinien wykładać po ukraińsku. Nauczyciel powinien chociaż raz na tydzień prowadzić przedmiot w języku ukraińskim. Człowiek powinien znać ukraiński, jak brzmią terminy po ukraińsku, w przeciwnym wypadku wygląda, jakby trafił za granicę. Ogólne kwestie i komunikację zna, ale przedmioty specjalistyczne jest mu bardzo trudno poznać. Ci, którzy są bardziej zdeterminowani mogą, a pozostałym jest ciężko. To kwestia narodowa. Zrobiono tak w Mołodiji, w Czagore. Ale w tych wioskach, gdzie pozostawiono koloryt narodowy, dzieci w domu rozmawiają po rumuńsku. A w drugich młodzież obecnie rozmawia po ukraińsku. I nawet dorośli również rozmawiają po ukraińsku. I tym samym zatracą się ten koloryt narodowy. I dlatego jest to nieprawidłowe. Jak lepiej? Zwiększyć liczbę przedmiotów w języku ukraińskim? To bardzo skomplikowane pytanie. Z jednej strony, chcąc zachować swój charakter narodowy, a z drugiej – konieczne jest zwiększenie liczby przedmiotów po ukraińsku. To kij o dwóch końcach. (Cz.M., 55).

Metoda wywiadu biograficznego przewiduje, że narracja odbywa się intuicyjnie. W rozmowach wyraźnie widać, że prawie żaden rozmówca nie podejmuje kwestii wyznania oraz praktyk religijnych w rodzinie. Tym niemniej wielu z nich wskazuje, że ważnym elementem jest język Pisma Świętego, z którego korzystali w rodzinie.

Wcześniej była u mnie Biblia w tzw. języku mołdawski dlatego, że była napisana cyrylicą, jak w Polsce. Tak samo w Mołdawii przeszli na cyrylicę. I moi rodzice też uczyli się tzw. języka mołdawskiego. Oni nie umieją pisać łacinką, a jedynie cyrylicą (Cz.R., 21).

Kolejna narratorka Mołdawianka wskazuje:

Mam Biblię w języku mołdawskim, i czytam ją. A tak, to raczej nie czytamy... Dopóki żyła babcia, my zawsze jeździliśmy do kościoła, w gości. Dla niej wiara była bardzo ważna. Rodzice mamy byli nauczycielami, ojciec jest nauczycielem języka francuskiego, a mama języka mołdawskiego i geografii. Oni uczyli się w Kiszeniowie (Ż.M., 25).

To twierdzenie jest zgodne ze stanowiskiem polskich badaczy, że nie język, a grafika i ortografia stają się najważniejszymi podstawami tożsamości etnicznej i kulturowej. Jak podkreślała M. Dąbrowska-Partyka (2000, s. 169), grafika staje się instrumentem kreowania „siebie” poprzez praktyki językowe. Właśnie dlatego pojęcie „nazwa” języka bardzo dobrze odzwierciedla paradoks „braku dwujęzyczności” albo „bilingwizmu” (Szul, 2009, s. 42) w mołdawskojęzycznych oraz rumuńskojęzycznych wspólnotach mołdawskich w regionie czerniowieckim. Nie istnieje tutaj para językowa „rumuńsko-mołdawska”.

Konkluzje

Próbcę zrozumienia tożsamości językowej na poziomie teoretycznym prawie zawsze komplikuje brak jednej koncepcji tożsamości społecznej. Przystępując do analizy problemów związanych z tożsamością etniczną Rumunów i Mołdawian na Bukowinie, wychodziłam z założenia, że język leży u podłoża tożsamości etnicznej. Przykładów, które potwierdzają lub zaprzeczają zależność jest wiele – od Niemców, dla których niewątpliwie język niemiecki jest podstawą tożsamości etnicznej, do Irlandczyków, dla większości których język irlandzki ma znaczenie raczej symboliczne niż komunikacyjne.

Analiza narracji pozwala stwierdzić, że język ojczysty odgrywa ważną rolę w kształtowaniu tożsamości etnicznej Mołdawian. Istnieje tożsamość mołdawska w oparciu na języku mołdawskim (mołdawska tożsamość językowa) oraz tożsamość mołdawska w oparciu na języku rumuńskim (rumuńska tożsamość językowa). Następną odnotowaną w analizie narracji tendencją jest zmiana przynależności etnicznej,

gdy respondenci określają siebie jako Mołdawianie, a w następnym okresie życiowym jako Rumuni. Co z kolei znajduje potwierdzenie w danych spisu powszechnego na Ukrainie w 2001 roku. W 1989 roku w obwodzie mieszkało 9,0% Mołdawian, natomiast w 2001 roku – 7,3% (*Natsionalnyi sklad, ...*, s. 2).

W tym kontekście można stwierdzić, że wykorzystanie dwóch nazw dla określenia języka ojczystego (rumuński lub mołdawski) odzwierciedla proces wyodrębnienia „swoich” od „innych”. Warto tutaj wziąć pod uwagę, że różnica lingwistyczna pomiędzy oboma językami po prostu nie istnieje. Jest to jeden język, który „otrzymał” dwie nazwy w wyniku polityki narodowej Imperium Rosyjskiego, a później Związku Radzieckiego. Nie istnieją żadne przeszkody w komunikacji osób mołdawskojęzycznych oraz rumuńskojęzycznych Mołdawian mieszkających w jednej miejscowości.

W konkluzji tych rozważań należy stwierdzić, że Mołdawianie, określający język ojczysty jako „mołdawski”, mają bardziej bliskie kontakty z Mołdawią, zarówno jeśli chodzi o kontakty rodzinne, koleżeńskie, jak i ekonomiczne. Będąc państwem postradzieckim, Mołdawia dosyć często jest kojarzona z krajem, w którym rozwój ekonomiczny i polityczny jest podobny do sytuacji w Ukrainie, a poniekąd nawet niższy. Jej atrakcyjność jako rynku pracy i kraju dla emigracji nie jest wysoka. Więc „prestż” języka mołdawskiego jest na pewno niższy w porównaniu z językiem rumuńskim. Orientacja na UE, co jest bardziej widoczne wśród młodzieży, powoduje, że zmniejsza się rola języka ojczystego w procesie autoidentyfikacji etnicznej. W starszym pokoleniu natomiast widzimy, że „nazwa” języka ojczystego wciąż ma duże znaczenie.

References

- Chernysh, N.Y., Susak, V.I. (2016). Preliudii. Tiahar “radianskoj spadshchyny”: identyfikatsiini modeli zhyteliv Lvova i Donetska (1994–2010 rr.). *Ukrainskyi sotsium*. № 3 (58) [in Ukrainian].
- Europejska konwencja o telewizji ponadgranicznej*. (1989). URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19950320160/O/D19950160.pdf> (dostęp: 5.10.2020) [in Ukrainian].
- Dąbrowska-Partyka, M. (2000). *Pismo jako znak tożsamości*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Fishman, J. (1985). Bilingualism and Biculturalism as Individual and as Societal Phenomena, [in:] Fishman et al, *The Rise and the Fall of Ethnic Revival*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Głuszkowski, M. (2012). Glavnyje cherty dvuiazychyia i dvukultura na primere staroobriadsev v Polshe i polskikh obshchin v Ukraine i v Rossii, W: *Współczesne badania nad kulturą, literaturą i językiem rosyjskim*, (red.) D. Paško-Koneczniak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK [in Russian].
- Lege privind Declarația de independență a Republicii Moldova* nr. 691-XII din 27.08.1991. (1991). URL: http://www.constcourt.md/public/files/file/Baza%20legala/Declaratia_rom.pdf (dostęp: 11.03.2020).

- Natsionalnyi sklad naseleння chernivetskoï oblasti ta yoho movni oznaky (za danymy Vseukrainskoho perepysu naseleння 2001 roku)*. (2003). Chernivtsi: Chernivetske oblasne upravlinnia statystyky. URL: http://www.cv.ukrstat.gov.ua/publii/Zbir_4nac_.pdf (dostęp: 6.10.2020) [in Ukrainian].
- Nikitorowicz, J. (1995). *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*. Białystok: Trans Humana.
- Nowak, S. (2008). *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Popchenko, O. (2013). *Movna sytuatsiia v Prydnistrovi (na prykladi funktsionuvannia ukrainskoï movy)*. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Vol. 1. [in Ukrainian].
- Proiectul de lege cu privire la funcționarea limbilor vorbite pe teritoriul Republicii Moldova*. 01.12.2020. Nr. 234. (2020). URL: <http://parlament.md/ProcesulLegislativ/Proiectedeactele legislative/ta-bid/61/LegislativId/5330/language/ru-RU/Default.aspx> (dostęp: 5.10.2020).
- Tyshchenko, A., Kruhlahov, A., Bakalchuk O., Dubova V., Nechaieva-Yuriiichuk N. (2019). *Rumunska ta moldovska natsionalni menshyny v Ukraini: stan, tendentsii ta mozhlyvosti spivpratsi: zb. nauk.-ekspert. materialiv*, (red.). Yu.A. Tyshchenko. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
- Shchudlo, S., Zabolotna, O., Medina, T. (2019). *Sotsiokulturnyi dyskurs shchodo movy navchannia natsionalnykh menshyn u Chernivetskii oblasti*. Drohobych: UADO, TzOV «Trek LTD». [in Ukrainian].
- Shevchenko, S. (2016). *Orhanizatsiia navchalnoho protsesu u shkolakh natsionalnykh menshyn v umovakh nezaleznoi Ukrainy (1991–1997 rr. XX st.)*. W: *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets'-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Seriia pedahohichna*. Vypusk 21 (2–2016). Chastyna 1. [in Ukrainian].
- Stehni, O.H., Churylov, M.M. (1998). *Rehionalizm v Ukraini yak obiekt sotsiologichnoho doslidzhennia*. Kyiv: «Sotsys LTD». [in Ukrainian].
- Vainraikh, U. (1979). *Yazykovye kontakty*. Kyev: Vyscha shkola. [in Russian].

RESEARCH REPORTS

Received: 30.03.2021

Accepted: 24.05.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.007

Joanna NAWROCKA

University of Security, Poland

e-mail: joan.nawrocka@wp.pl

ORCID 0000-0002-9565-7819

Older Customers In Poland: Between Ageism and the Economy Market

Silver economy, very important in the wealthy countries in Europe, the USA and Canada is increasingly estimated in Poland where older persons can become valuable customers. As ageist prejudices and the stereotypes towards the elderly contain mainly negative substances it is interesting to explore social perceiving senior-customers and maintaining from one hand the negative ageist stereotypes and from the other one – social judgements of older customers as well.

The aim of this research is to introduce Polish geropsychology into the scope of problems and to develop the consciousness on the sophisticated relations among goods, values and ageism. Making the adequate questionnaire was the first step of my research. The applied questionnaire includes 50 items referring to ageist prejudices and social judgements on senior-clients as well. There were 276 participants (half women). Age, sex, education level, being in the relationship with elderly persons and the kind of service/good being offered were the main variables. The research results turned out to be very interesting showing the biggest influence of the variable: the service/good being offered. The research was being realised from January to March 2020 before pandemic lockdown in Poland and in other countries as well.

Keywords: senior-customer, ageism, elderly stereotypes, economy market

Introduction

Three equivalent issues are theoretical base of my research. These are periodization of old age, economic conditions of Polish pensioners and ageism. The elder customers have needs different than the younger ones. The elder people being conscious of a limited time of their lives and less caring for professional careers and family members' needs, can use financial resources only for themselves. They can buy expensive goods and services and thanks to this they seem to be great customers. Yet social biases, behaviours and interactions with the elderly people are permeated with ageism that brings antivalues like sexism, racism and speciesism: despise instead of respecting one's subjectivity, ignoring and excluding instead of co-operation, fighting instead of protecting and isolation instead of social bonds.

How old is an old person

Baltes, Reese and Lipsitt think that there are the three components influencing an individual's development: normative age-graded influences, normative history-graded influences and non-normative life event influences (Baltes, Reese, Lipsitt, 1980). The normative components describes a dependency among an individual's age, social standards of developmental stages and the influences of the past on the contemporary world that a person functions in. The non-normative life event influences mean a personalized development of an individual that is determined by life situations and the individual's reactions to them.

Polish gerontologists specify an age into a few categories which allow to make a deeper description of an older person (Szatur-Jaworska, Błędowski, Dziegielewska, 2006). The biological age is an individual biological potential and an organism's activity. The demographic age may relatively determine the beginning of old age – from 60 to 65 years of age. Cognitive and emotional processes, adaptative skills and some personality are included in the psychological age. The economical age is connected to professional curricula and ending careers. The social age means the social and sex roles. The legal/law age refers to benefits for older people like a pension.

The age chronology by Erikson comprehends an individual's growth as overcoming developmental identity crises (Erikson, Erikson, 1987). People at the middle adulthood stage (from 46 to 60/65 years of age) struggle with stagnation seeking for generativity. The latter one is thought as being a parent and creating new ideas

passed next generations as well. The late adulthood (the last growth stage) is explained by the *integrity vs despair* dimension. Despair is experienced by individuals if they evaluate their lives as a failure. If life balance is seen as a success, individuals feel joyful satisfaction resulting in the integrity status.

The late adulthood is usually classified into the four phases by gerontology literature. These are young elders – from 60 to 70 years of age, elders – from 71 to 80 years of age, elder elders – from 81 to 90 years of age and those over 90 are long-lived. World Health Organisation categorises the old age into three periods: the early old age (60 to 74), the late old age (75 to 89) and longevity (above 90 years of age). The early old age does not bring any serious psychic, physiological and social changes as they are slow in progress. Becoming tangible of age-dependent changes depends on a big set of physical and psychosocial variables. Individuals belonging to the longevity groups may experience vitaut processes which should not be understood as simple antiaging processes (Olszewski, 2003). Vitaut mechanisms are associated to aging like obverse and reverse and they result in an organism restoration that gives an increase in physical and cognitive potential of entities.

As becoming elder may vary from person to person it is useful to determine an age of late adulthood customers. The psychological and gerontological classifications indicate needs specific to the old age in individuals over 70.

Financial resources of older customers in Poland

Economic conditions of older people are differentiated because the Polish pension system comprises some privileges for a few professional groups e.g. retired coalminers and employees in the branches under Ministry of Internal Affairs and Administration. Social Insurance Institution provides retired people with pensions which depend on insurance premium paid during professional life. Farmers receive pensions from Agriculture Social Insurance Fund. Few retired people who purchased retirement policy from private retirement funds get additional pensions. Although the economic situation may be difficult sometimes the elderly usually prefer not continuing job activities. It seems the lower pension and the lower education level are the sooner people want to withdraw from professional life. High retirement benefits are typical for policemen. In 2020 an average retirement benefit for a policeman retiring at the age 47 was PLN 4,600 (around EUR 1,075.91). Yet many other retired people get very modest pensions. The lowest Polish pension has been measured PLN 1,200 (around EUR 268) since March 2020, but more than 333,400 pensioners receive retirement benefits lower

than the minimum pension, because they did not collect enough insurance premium while having worked. Women are paid the lowest pensions more often than men. Living longer than men they are endangered with poverty.

Slender incomes are not necessarily linked to a wealth level. The elderly have their savings, real estates and other financial resources being attractive customers. As customers they are loyal and like doing shopping preferring high quality products of higher prices.

The market addressed the elderly is known to be of great potential. On the contrary of stereotypical beliefs older consumers are not interested in medical and food goods only so that silver economy is the future and the challenge as well. The market offers prepared on the base of silver economy can prevent less wealthy older clients from social excluding and can provide the wealthier ones with telecommunication, tourist, antiaging medicine and education services.

The growing market for products and services aimed at senior customers presents attractive commercial opportunities. The National Institute of Senior's Economy (Krajowy Instytut Gopodarki Senioralnej) estimates that Polish pensioners have an income of PLN 150 billion (c.a. EUR 33 billion) per year at their disposal. Furthermore, contrary to ageist stereotypes, mature consumers spend 9% of their pensions on health and, after they pay their bill accounts and purchase food, they can still expend 43% of their income on non-essential goods.

Ageism

Since the first conceptualisation of ageism by Butler (1969) psychologists have emphasized similarities among ageism, racism, sexism and speciesism irrespective of the soft or nasty forms of ageist biases. In the classical study by Palmore ageism is not defined as a separated phenomenon working an individual, a group or an institution (Palmore, 1999). Ageism organises cognitive, affective and motivational processes affecting individuals as well as groups. Ageism does not limit on the elderly (Nawrocka, 2013). Also children and adolescents are perceived through the ageist lenses (Sneed, Whitbourne, 2005). Ageist-prejudiced individuals are not conscious of their attitudes and social judgements. Ageism is manifested by ignoring, negating, neglecting, criticising and mocking at others and it is found in the public domain (institutions, hospitals, universities etc.) as well as in the private space (families, social groups) (Nawrocka, 2013). Nelson suggests that ageism is a prejudice or a discrimination for or against age groups and produces negative attitudes towards older and young persons (Nelson, 2002).

Contemporary researches bring differentiated results and confirm prevalence of ageist positions. Rupp, Vodanovich and Crede asked participants (N = 353) aged from 17 to 58 to fill questionnaires (Rupp, Vodanovich, Crede, 2005). The researchers examined the ageism level, stereotypical attitudes towards an age and individual position to the elderly using *Farboni Scale of Ageism*, *Aging Semantic Differential* and *Attitudes Toward Old People Scale*. They think that sex and age variables effect age discrimination. Women and mature participants discriminated older people less than men and younger participants.

Cherry and Palmore focused on everyday life age discrimination in the academic society applying *Relating to Older People Evaluation* that measures positive and negative discrimination behaviours (Cherry, Palmore, 2008). There were 314 participants aged from 19 to 98. The age variable turned out not be important for holding ageist views which are not reduced by the education background. Women-participants discriminated the elderly in a positive way more often than men-participants. In the next study there were 113 participants (all students) aged from 17 to 49. The researchers examined the ageism level (*Farboni Scale on Ageism*) and aging anxiety (*Aging Anxiety Scale*). Participants' knowledge on aging was also tested by using *Palmore's Facts on Aging Quiz*. All participants held negative age prejudices against the elderly but these age views were decreased while getting to know about aging processes. Men-participants revealed more ageist prejudices against older women than older men. Positive discrimination behaviours, which are positive only in the name generate disdainful attitudes on the elderly. They are called pseudopositive attitudes on older people harming them as much as some negative ageist stereotypes (Palmore, 1990; Cherry, Palmore, 2008).

Research hypotheses

Although I supposed that the variable with the greatest influence was the type of service or product offered, I decided to check the effect of other variables on the formulation of assessments relating to senior consumers. In addition to the variable of the service/commodity offered, I controlled the variables of gender, age, education and contact with seniors in order to verify the following hypotheses:

Hypothesis 1: Female sales assistants who sell everyday and luxury goods/services are less prejudiced against older customers than their male counterparts.

Hypothesis 2: Vendors of both everyday products and luxury products who are in constant touch with elderly people make a more favourable assessment of that customer group than people who do not maintain such contact.

Hypothesis 3: People older than 65 years of age have a more positive view of older consumers than younger research subjects.

Hypothesis 4: Women and men who are older adults make a more positive assessment of mature customers than younger female and male adults.

Hypothesis 5: People with higher education give a more positive assessment of senior customers compared to those with a lower level of education.

Hypothesis 6: Vendors of luxury goods make more positive assessments of senior consumers compared to sellers of everyday goods.

Study participants

I conducted the research in two stages. First, I asked people aged 28 to 80 (N = 30, half of whom were women) to describe senior customers.

The participants of the second stage of the study were 138 women and 138 men aged 40+ (N = 276). The respondents between 40 and 60 years of age were assigned to two groups depending on the service and/or commodity they sold (N = 138, half of whom were women). I applied the same division to the group of mature adults over the age of 60 (N = 138, half of whom were women). I controlled the variables of age, gender, education and type of service/product offered. The variable of services and goods offered was considered at two levels: offering and sales of everyday goods and offers and offering and sales of luxury goods. The research subjects were selected randomly. The respondents completed the questionnaires in the workplace. The luxury offerings included spa services, sale of expensive exotic travel, sale of real estate, sale of new cars, and telecommunications and Internet services. Food, clothing, footwear, cleaning products and inexpensive cosmetics constituted the everyday product range.

Procedure and materials

The first stage of the research, whose aim was to prepare the questionnaire, was carried out on an individual basis. The respondents were asked to take 20 minutes to write as many sentences as they wanted, describing behaviour or characteristics of senior customers. Having corrected the language of the statements and eliminated repetitive content, I supplemented the collection with a set of statements inspired by the research into the old age, contained in the psychological literature cited in this article.

The competent judges ($N = 6$, half of whom were women) then assessed the relevance of the statements. The degree of concurrence of the competent judges' assessments was assessed using Kendall's coefficient of concordance (W). The initial version of the questionnaire contained 68 statements. The values obtained in the analyses were $W = 0.72$ and chi square of 342.68. The results are significant at $p < 0.001$. The judges considered that 50 out of 68 items accurately described a senior customer.

The second stage of the research consisted of completing the questionnaire. The research subjects ($N = 276$, half of whom were women) identified the relationship between each statement and the behaviour or trait of a senior customer on a five-step scale, with the number 1 indicating that a particular characteristic does not apply to senior customers at all, and the number 7 indicating that it most accurately describes such customers.

Analyses of results

The KMO factor is $KMO = 0.88$ ($p < 0.001$), thus allowing the sample selection to be considered adequate. Exploratory factor analysis revealed four factors: Factor 1 *Ageism in social perceiving of older customers*, Factor 2 *Respecting older customers*, Factor 3 *High expectations of older customers*, Factor 4 *Positive traits of older customers*. The factor loadings in Factor 1 range between 0.50 and 0.89, in Factor 2 between 0.51 and 0.78, in Factor 3 between 0.49 and 0.70, and in Factor 4 between 0.45 and 0.76. Statements with loadings lower than 0.40 were rejected.

Factor 1 *Ageism in social perceiving of older customers* describes a highly negative attitude towards senior customers. In assessing consumers, the respondents considered older customers to be malicious, inept, embittered, pretentious and backward. There are also fussy, mistrustful, argumentative and easily discouraged, and tend to lecture others. Factor 2 expresses acceptance of mature customers. *Respecting older customers* includes, inter alia, the following statements: *Seniors are an increasingly important and numerous group of customers; Senior consumers are constantly expecting new offerings; Manufacturers are aware of the potential of mature customers; Offerings aimed at senior customers are becoming increasingly exclusive; It is worth creating offerings aimed exclusively at elderly customers*. Factor 3 includes statements such as: *Senior customers: require special treatment; require more time to be devoted to them; have reservations about contracts after they have been concluded. Serving older customers is a nuisance. Senior customers choose cheaper services/products. Older customers are more likely to find catches in*

offerings. I called this factor *High expectations of older customers*. The last factor contains statements such as *Older customers: are intelligent, polite, cheerful, confident, they value safety and require high-quality services; It is a pleasure to serve older customers*. Factor 4 is called *Positive traits of older customers*.

Using two-way analysis of variance for independent groups, I checked whether the gender of the vendors (Hypothesis 1) and the type of services offered (Hypothesis 6) have an effect on the way senior consumers are perceived. It was demonstrated that the type of articles offered had a significant impact on the way older people are perceived as customers, indicating that vendors of luxury goods rated mature customers more positively ($M = 5.36$, $SD = 0.31$) compared to salespeople who offered everyday items ($M = 4.02$, $SD = 0.48$), $F(1, 134) = 4.73$, $p < 0.01$.

The analysis did not reveal any significant impact of the gender of perceivers on their perception of silver-haired customers, nor have I observed any interaction between the factors. Saleswomen do not differ from salesmen in their level of prejudice against mature customers. Considering the observed tendency of women to make more favourable assessments compared to men's assessments, the result obtained is interesting. The market – apparently insensitive to the differences between women and men in social perception – is driven by profit and benefits regardless of the influence of other factors. In addition, sellers of luxury goods and services gave mature customers higher ratings $M = 5.18$; $SD = 0.38$ than young customers $M = 4.18$; $SD = 0.51$; $F(1, 134) = 5.64$; $p < 0.02$.

Hypothesis 2 says that people who offer everyday products as well as luxury products and who are in constant touch with older people make a more favourable assessment of that customer group than those who do not maintain such contact. When verifying this hypothesis using two-way analysis of variance, I compared vendor's perception of older people depending on the type of product offered, taking into account only salespeople and service providers who were in constant touch with older people ($N = 126$). The persons offering luxury products were shown to have rated older customers higher and more favourably ($M = 5.87$; $SD = 0.31$) compared to those who offered everyday products ($M = 4.10$; $SD = 0.48$) $F(1, 124) = 3.55$, $p < 0.01$.

To check whether the calendar age variable (Hypothesis 3) and gender variable (Hypothesis 4) affect the perception of older consumers, I carried out a two-way analysis of variance. No major gender and age effects on the perception of older people were observed, nor was there any significant interaction between the factors. The education variable I controlled (Hypothesis 5) was converted from a five-level scale (primary, vocational, secondary, higher – bachelor's, higher – master's) to a two-level

scale. Level one included primary and vocational education, whereas level two comprised secondary and higher (bachelor's and master's degree) education. The two-way analysis of variance did not demonstrate any effect of education level on the attitudes toward older customers, either.

Conclusions

There are a few studies exploring the problems of senior customers in Poland. The studies present economics and marketing approach without referring to constructs, classifications and categories of psychology (Kusińska, 2002; Olejniczak, 2017). Moreover, the economics researchers do not apply methodology and advanced statistics analyses being used in psychological researches. The studies, that I carried out, had been designed in order to show complex problems of older clients from psychological approach.

The research findings reveal presence of ageist prejudices against elder customers irrespective of their sex. There are the prejudices of two forms. The first form is characterised by aggressive ageism loading Factor 1 *Ageism in social perceiving older customers*, and the other one means social fears experienced by service/good vendors while interacting with older customers. This emotional bias structures Factor 3 *High expectations of older customers*. Yet Factor 2 *Respecting older customers* and Factor 4 *Positive traits of older customers* show that the social image of older customers is not definitely negative. Vendors appreciate mature customers as these buyers look for high quality products and can afford to pay good money if offers meet their expectations.

Wealth and seeking for high quality products differing older customers from younger ones diminish negative biases to the elderly. It is shown by the hypotheses 6 and 3 that seemed to be important in the study as I thought that the market "blind" on age and education recognises the ruling structures. Despite of the current research results women-sellers do not make for older clients more than men-sellers. Concepts on positive and negative ageist prejudices by Palmore, Branch and Harris turned out to explain the social reality adequately (Palmore, Branch, Harris, 2005). Yet the both groups of ageist stereotypes are lessened in the market which is run by seeking after economic profits. Gee did not make a mistake while criticising "apocalyptic demography" that discriminates elder people as social burden (Gee, 2000). On the contrary of this false belief the elderly people develop economy by increasing demand of specific goods and services.

Though, older customers are perceived positively in selling-buying transactions it does not mean the end of problems as it does not eliminate ageism. Like other biased hostile and/or patronizing stereotypes ageism destroys bonds among individuals. A wealthy older person is treated with respect and attention provided s/he becomes a buyer. Being a customer is a small part of individual's activities. The research was being realised from January to March 2020 before pandemic lockdown in Poland and in other countries. During lockdown ageist prejudices (the both of negative and pseudo-positive ones) seem to have been increased so that it will be interesting to conduct a new research in the frame of the discussed hypotheses.

References

- Baltes, P.B., Reese, H. W. & Lipsitt, L. P. (1980). Life-span Developmental Psychology. *Annual Review of Psychology* 31, 65–110.
- Butler, R. (1969). Age-ism: Another form of bigotry. *Gerontologist*, 9, 243–246.
- Butler, R. (1982). The triumph of age: science, gerontology, and ageism. *Bulletin of The New York Academy Of Medicine*, Vol. 58, 347–61.
- Brzezińska, M. (2011). *Proaktywna starość. Strategie radzenia sobie ze stresem w okresie późnej dorosłości*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Cherry, K., Palmore, E. (2008). Relating to older people evaluation (rope): a measure of self-reported ageism. *Educational Gerontology*, 34, 849–861.
- Erikson, E.H., Erikson, J. (1987). *The Life Cycle Completed*. New York – London: W.W.Norton & Company.
- Fiske, S., Cuddy, A., Peter G., Xu, J. (2012). A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow From Perceived Status and Competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 878–902.
- Gee, E. (2000). Voodoo Demography, population, aging and social policy W: E. Gee, G. Gutmann (red.) *The overselling of population aging: Apocalyptic demography, intergenerational challenges and social policy*. Toronto: Oxford University Press, 5–25.
- Harwas-Napierała, B. (2012). *Dorosłość jako spełnienie. Drogi i zagrożenia rozwoju człowieka w okresie dorosłości*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Nawrocka, J. (2013). *Public experiencing the elder age: Stereotypes, attitudes and choices*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kusińska, A. (2002). *Warunki życia ludzi starszych i ich zachowania na rynku*. Warszawa: Instytut Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji.
- Nelson, T. (2003). *Psychologia uprzedzeń*. Gdańsk: GWP.
- Olejniczak, T. (2017). Innowacyjność w zachowaniach konsumentów seniorów – wybrane aspekty. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe*. Katowice: Uniwersytet Ekonomiczny.

- Olszewski, H. (2003). *Starość i witaukt psychologiczny: atrybucja rozwojowa*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Omachel, R. (2019). Seniorzy. *Newsweek*, 16, 54–57.
- Palmore, B.E. (1999). *Ageism. Negative and Positive*. New York: Springer Publishing Company.
- Palmore, B.E., Branch L., Harris D. (2005). Encyclopedia of ageism. *Haworth Pastoral Press*, 3, 301–303.
- Rupp, D., Vodanowich, S., Crede, M. (2005). The Multidimensional nature of ageism: Construct validity and group differences. *Journal of Social Psychology*, 145 (3), 335–362.
- Ruppel, S., Jenkins, W., Griffin, J., Kizer, J. (2010). Are they depressed or just old? A study of perceptions about the elderly suffering from depression. *American Journal of Psychology*. Vol. 12, 31–42.
- Rostowska, T., Budziński W. (2012). *Zawodowe i zdrowotne problemy człowieka w różnych okresach dorosłości. Perspektywa psychologiczna*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Sneed, J.R., Whitbourne S.K. (2005). Models of the aging self. *Journal of Social Issues*, 61, 375–388.
- Szatur-Jaworska, P. Błędowski P., Dziegielewska M. (2006). *Podstawy gerontologii społecznej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „ASPRA - JR”.
- Stuart-Hamilton, I. (2012). *Psychologia starzenia się*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Studen, S. (2011). *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Timoszyk, C., Bugajska, B. (2012). *Przyszłościowa perspektywa czasowa w starości*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Zych, A. (2012). *Poznać i zaakceptować starość*. Łask: Wydawnictwo Spółka Over Group.

Received: 26.02.2021

Accepted: 05.04.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.008

Iwona GUMOWSKA

Institute of Pedagogy

Pomeranian University in Słupsk, Poland

e-mail: iwona.gumowska@apsl.edu.pl

ORCID 0000-0002-8392-9098

Students of Pedagogy:

Kamila Żmidzińska

Weronika Gajewska

Magdalena Pieńkowska

Anita Labuda

Adrianna Bździon

Joanna Siuchninska-Maróń

Aleksandra Skiba

Klaudia Piwowarczyk¹

Institute of Pedagogy

Pomeranian University in Słupsk, Poland

Responsibility for Supporting Child Development in Late Childhood in the Opinions of Parents and Teachers

This publication concerns the consideration of the sense of responsibility for the development of children in the opinions of their main caregivers-educators, that is, parents and teachers. Care is an indispensable part of human everyday life, especially during childhood. It is the foundation of human health, life and its quality. Care activities are realized by different forms of activity of the caregiver, directed to the subjective needs of the child. The goal of care is to

¹ Artykuł powstał jako rezultat badań przeprowadzonych w ramach przedmiotu pn. Współczesne tendencje w pedagogice opiekuńczej.

provide the necessary conditions that are required for the proper development of the dependent individual. The presented research shows how parents and teachers assign to each other the responsibility for supporting the development of the child in the middle school age.

Keywords: caregiving, caregiving needs, caregiving activities, parents' responsibility for children's development, teachers' responsibility for children's development

Odpowiedzialność za wspieranie rozwoju dziecka w środkowym wieku szkolnym w opiniach rodziców i nauczycieli

Niniejsza publikacja dotyczy rozważań na temat poczucia odpowiedzialności za rozwój dziecka w opiniach jego głównych opiekunów-wychowawców, a więc rodziców i nauczycieli. Opieka stanowi nieodzowny element życia codziennego człowieka, a szczególnie w okresie dzieciństwa. Jest fundamentem ludzkiego zdrowia, życia i jego jakości. Czynności opiekuńcze realizowane są przez różne formy aktywności opiekuna, skierowane na ponadpodmiotowe potrzeby podopiecznego. Celem opieki jest zapewnienie niezbędnych warunków, które są konieczne dla prawidłowego rozwoju jednostki zależnej. Prezentowane badania pokazują, jak rodzice i nauczyciele przypisują sobie wzajemnie odpowiedzialność za wspieranie rozwoju dziecka w środkowym wieku szkolnym.

Słowa kluczowe: opieka, potrzeby opiekuńcze, działalność opiekuńcza, odpowiedzialność rodziców za rozwój dzieci, odpowiedzialność nauczycieli za rozwój dzieci

Wstęp

Okres środkowego wieku szkolnego (Filipiak, Lemańska-Lewandowska, 2014) trwa od dziewiątego do dwunastego roku życia. Jest to czas, w którym dokonuje się ważna zmiana w funkcjonowaniu dziecka: kończy ono etap edukacji wczesnej, realizowanej w kontakcie z jednym tylko nauczycielem, a rozpoczyna naukę z wieloma nauczycielami, realizującymi nowe dla niego przedmioty szkolne. Od tego czasu musi być coraz bardziej samodzielne i dojrzałe. Stymulowanie tej dojrzałości jest zadaniem rodziców (por. ustawa, 1964a, art. 96) i nauczycieli (por. ustawa, 1982, art. 6, pkt 1), dorosłych, z którymi dziecko ma kontakt w podstawowych dla siebie środowiskach życia.

Rozwój dziecka jest funkcją procesów opieki, wychowania i edukacji. Opieka jest pierwotna w stosunku do wychowania. Z tego powodu osiągnięcie celów wychowania wymaga uprzedniego zaspokojenia potrzeb dziecka, tak fizjologicznych, jak i społeczno-emocjonalnych. Dąbrowski (2006) traktuje te procesy jako integralne, choć nietożsame. W tym znaczeniu opieka, nabierając sensu wychowawczego, realizuje niejako niezamierzone funkcje osobotwórcze, a wychowanie uzyskuje znamiona opieki poprzez pozytywne postawy wychowawców. Górnicka (2016, s. 39) ujmuje opiekę jako „ogół działań podejmowanych przez osoby lub instytucje (opiekuna) w celu zaspokojenia codziennych potrzeb dziecka (podopiecznego), których nie może ono zaspokoić samodzielnie (potrzeb ponadpodmiotowych), a które wynikają z etapu jego rozwoju (potrzeby powszechne) lub ze stanu zdrowia czy poziomu możliwości (potrzeby specyficzne), przy czym opiekun ponosi odpowiedzialność za podopiecznego”. Na opiekunach wychowawcach spoczywa obowiązek ciągłego i bezinteresownego zaspokajania swoistych potrzeb małoletnich i kompensowania ich niezdolności do samosterowania lub samozachowania (Muszyński, 2008). Opieka jest działalnością złożoną, zbudowaną z elementów, między którymi zachodzą zależności funkcjonalne, tworząc jej specyficzną strukturę (Albański, Gola, 2013). Składają się na nią:

- potrzeby ponadpodmiotowe – potrzeby podopiecznego, których zaspokajanie i regulowanie przekracza jego rozwojowe czy podmiotowe możliwości, co implikuje niezbędność interwencji opiekuńczej;
- funkcje opiekuńcze – wszelkie następstwa zamierzonej lub niezamierzonej, pożądanej lub niepożądanego aktywności opiekuna wywołane zaspokajaniem potrzeb podopiecznego przez opiekuna (por. Kawula, 2000);
- postawy opiekuńcze opiekuna – względnie stały sposób postępowania opiekuńczego wobec dziecka;
- sytuacje opiekuńcze – układ warunków, które towarzyszą interakcji wychowawczej, w tym środowisko zewnętrzne i wewnętrzne podmiotów stosunku opiekuńczego, poziom zaspokajania potrzeb podopiecznego, jego aktywność, a także osiągnięty poziom zaspokojenia obiektywno-subiektywnych potrzeb (Albański, Gola, 2013);
- czynności opiekuńcze opiekuna – zorganizowana i ukierunkowana na zaspokajanie potrzeb ponadpodmiotowych podopiecznego aktywność opiekuna, urzeczywistniana wtedy, gdy opiekun „czyni coś dla niego i za niego w granicach odpowiedzialności przedmiotowej” (Dąbrowski, 2008).

Opieka w rodzinie ukierunkowana jest na działalność:

- podstawową, zapewniającą członkom rodziny warunki do prawidłowego rozwoju;
- stymulującą jako pobudzanie rozwoju poszczególnych członków rodziny;
- profilaktyczną jako zabezpieczanie przed wystąpieniem różnego rodzaju nieprawidłowości i zagrożeń;
- kompensacyjną, polegającą na wyrównywaniu wszelkiego rodzaju braków;
- ratowniczą, występującą w sytuacjach potencjalnego bądź faktycznego zagrożenia życia (Pyrzyk, 2009).

Z kolei funkcje opiekuńcze szkoły to „urzeczywistnione wymagania, wartości opieki w zróżnicowanej aktywności dydaktyczno-wychowawczej, organizacyjno-bytowej i stosunkach interpersonalnych, przejawiających się w formie edukacji. Inaczej, jest to opiekuńcza waloryzacja całokształtu bycia i działalności szkoły, w tym zwłaszcza dydaktycznej i stosunków nauczyciel–uczniowie”, a wśród nich są takie, jak (Dąbrowski, 2008, s. 435):

- „podstawowe, niezbywalne (zapewnienie bezpieczeństwa, higieny i zdrowia);
- kompensacyjne, substytutatywne (wyrównywanie niedostatków opieki w rodzinie);
- korekcyjno-wychowawcze (korygowanie i wyrównywanie deficytów rozwojowych);
- warunkowania rozwoju (tworzenie warunków do rozwijania uzdolnień i zainteresowań);
- powodzeniowe (zapewnianie warunków odnoszenia sukcesów przez ucznia);
- atmosferotwórcze (tworzenie pozytywnej atmosfery dobrego klimatu placówki”.

Prawidłowa realizacja funkcji opiekuńczo-wychowawczych w szkole wymaga od nauczycieli posiadania określonych kompetencji, takich jak: kompetencje poznawcze i zawodowe; zdolności do pozyskiwania i generowania przedmiotów i potrzeb; dyspozycje kompensacyjne; pozytywne postawy opiekuńcze i wychowawcze; kulturę osobistą (Albański, Gola, 2013).

Wartości, które leżą u podstaw opieki, „wynikają przede wszystkim z biopsychicznej natury człowieka, zawierają się głównie w realnej osobie i egzystencji podopiecznego, mają charakter pierwotny i fundamentalny, mają wszelkie cechy konieczności i niezbywalności życiowej i dzięki temu stają się wartościami moralnymi, bardzo często mają charakter trwałe, ponadczasowe i nie ulegają ideologiom i wszelkim systemom społecznym, a przede wszystkim są przedmiotami potrzeb, pewnymi składnikami „posiadania”, „żeby mieć”” (Łobocki, 2009, s. 50).

Zadania rozwojowe średniego wieku szkolnego odnosi się do celów wychowania (w następstwie i w relacji do opieki) dzieci pomiędzy 9., a 12. rokiem życia. Filipiak, Lemańska-Lewandowska (2014) wyprowadzają je z etapów dojrzewania fizycznego i moralnego dziecka oraz oczekiwań społecznych, kierowanych wobec niego, w tym pełnionej roli ucznia. W kontekście wspierania tego rozwoju można je ująć jako zestaw określonych zadań, związanych z zaspokajaniem potrzeb:

- edukacyjnych – wiedzy, umiejętności, ich wykorzystywania w życiu codziennym;
- emocjonalnych – poprzez wspieranie takich celów jak: uczenie panowania nad emocjami, zapewnianie poczucia bezpieczeństwa, wspieranie emocjonalnego rozumienia własnych uczuć, adekwatnego do sytuacji reagowania emocjonalnego;
- kształtowania własnej osobowości – wspieranie w podnoszeniu samooceny, poczucia autonomii i wartości, zapewnienie poczucia akceptacji w środowisku, empatii, szacunku, wrażliwości, wyrozumiałości, tolerancji do innych, postawy niedyskryminacji, redukcji uprzedzeń, kształtowanie racjonalnego osądu pozbawionego stereotypu odniesień, kształtowanie wartości i przekonań moralnych, wypowiedanie sądów i ocen, przestrzegania reguł moralnych oraz stosowania się do rozkazów moralnych a także prawa człowieka;
- społecznych – poprzez wspieranie takich celów jak: tworzenie umiejętności współpracy, współdziałanie z rówieśnikami, identyfikowanie się z rolą chłopca, dziewczynki, dostosowanie się do roli społecznej, identyfikowanie się zgodnie z rolą płciową, usamodzielniania się;
- poznawczych – zapewnianie sukcesu, ochrona przed porażkami, dostarczanie wiedzy do wyjaśniania rzeczywistości społecznej, świata i praw w nich zachodzących, wyrównywania braków edukacyjnych a także rozwijanie zdolności (por. Filipiak, Lemańska-Lewandowska, 2014).

Transformacja ustrojowa w Polsce zmieniła szkołę, nadając jej bardziej demokratyczny charakter, uspołeczniając ją, a przede wszystkim wiążąc ze środowiskiem lokalnym i rodziną. Współczesne szkoły nie są zdolne do optymalnego wywiązywania się ze swych zadań, w tym edukacyjnych, bez współpracy z rodzicami uczniów. Rodzice, co prawda mają duże oczekiwania wobec szkoły, jednak nie zawsze chętni są do angażowania się w działania poprawiające jej funkcjonowanie. Głównym polem ich zainteresowania są wyniki w nauce ich dzieci (Górka-Strzałkowska, 2019). Współpraca pomiędzy rodzicami a nauczycielami nie zawsze jest satysfakcjonująca dla obu stron. Głównymi czynnikami odpowiadającymi za zadowolenie rodziców ze szkoły swojego dziecka są atrakcyjne formy nauczania, ciekawa oferta zajęć pozalekcyjnych, a także pozytywna motywacja ich synów czy córek do nauki (Kaczan,

Rycielski, Wasilewska, 2014). Jakimiuk (2018) ustaliła, że wśród czynników odpowiadających za satysfakcję nauczycieli z pracy znajdują się takie, jak dobre relacje i pozytywna współpraca z pracownikami szkoły, ale też z rodzicami, wysokie osiągnięcia w nauce uczniów, sukcesy wychowawcze mierzone zachowaniem uczniów w szkole, a też okazywanym przez nich zaufaniem (Kaczan, Rycielski, Wasilewska, 2014). Na odczuwane zadowolenie, tak rodziców, jak i nauczycieli wpływają zatem osiągnięcia uczniów, warunkowane ich pozytywną motywacją, rozbudzonymi zainteresowaniami poznawczymi, wspieranymi przez atrakcyjne formy pracy w szkole i pozytywną, wzajemną współpracę.

Metodologia

Celem badań jest porównanie opinii rodziców i nauczycieli na temat przypisywanej sobie wzajemnie odpowiedzialności za wspieranie rozwoju dzieci w środkowym wieku szkolnym. Problemem badawczym jest pytanie o to, jak wychowawcy z obu środowisk życia dzieci postrzegają swoją odpowiedzialność za wspieranie ich rozwoju w obszarach: poznawczym, emocjonalnym, społecznym i rozwoju osobowości. Problemy szczegółowe stanowią pytania o to, która grupa wychowawców przypisuje sobie większą odpowiedzialność w tym zakresie i które ze wskazanych obszarów wydają się im najbardziej i najmniej znaczące.

W badaniu uczestniczyło 60 osób, w tym 30 rodziców i 30 nauczycieli. Materiał badawczy zebrano metodą sondażu diagnostycznego. Posłużono się samodzielnie skonstruowanym kwestionariuszem ankiety, który składał się z 24 pytań zamkniętych, obejmującym pytania o wspieranie potrzeb edukacyjnych, społecznych, emocjonalnych, potrzeby kształtowania własnej osobowości.

Zadaniem badanych było dokonanie wzajemnej i własnej oceny odpowiedzialności za zaspokajanie potrzeb dziecka-ucznia w najważniejszych obszarach jego rozwoju. Ocenianie przeprowadzono na skali od 2 do 5, przy czym 2 oznaczało marginalny, niewielki i nieznaczący stopień odpowiedzialności, a 5 – największą, prawie wyłączną odpowiedzialność. Zarówno nauczyciele, jak i rodzice udzielili odpowiedzi na 24 pytania, które dotyczyły obszarów rozwoju dziecka.

Kategoria dotycząca potrzeb poznawczych związana jest z dostarczaniem dziecku ogólnej wiedzy o świecie, rozwoju jego zainteresowań i zamiłowań poznawczych, kształcenia umiejętności praktycznego wykorzystania zdobytej wiedzy, dostarczania wiedzy do wyjaśniania rzeczywistości społecznej, świata i praw w nim zachodzących oraz wyrównywania braków edukacyjnych i zapewnienia sukcesów szkolnych.

Kategoria związana z rozwojem emocjonalnym dotyczy oceny zaangażowania opiekunów-wychowawców w zapewnienie dziecku poczucia bezpieczeństwa, w jego naukę panowania nad własnymi emocjami, adekwatnego reagowania emocjonalnego w różnych sytuacjach oraz rozumienia uczuć własnych i uczuć innych ludzi.

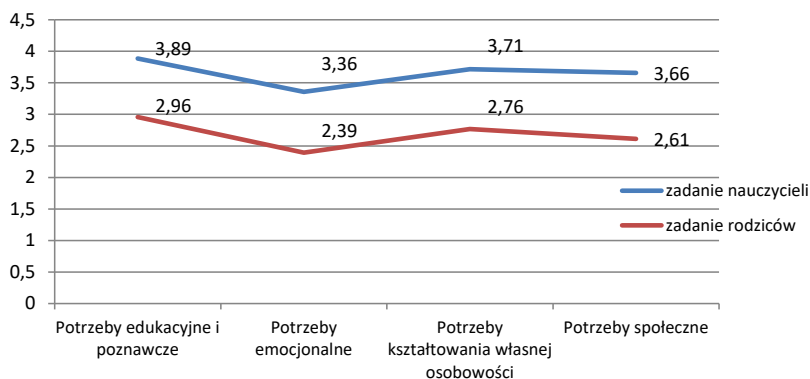
Kategoria powiązana ze wpieraniem rozwoju osobowości dzieci wiąże się z kształtowaniem ich adekwatnej samooceny, poczucia autonomii i własnej wartości, samo-realizacji oraz wartości i przekonań moralnych.

Ostatnia, dotycząca rozwoju społeczno-moralnego odniesiona jest do kształtowania umiejętności współpracy dziecka z innymi, identyfikowania się z rolą chłopca/dziewczynki, przestrzegania reguł moralnych oraz stosowania się do obowiązujących zasad, aktywności społecznej w szkole, poczucia akceptacji w środowisku, kształtowania umiejętności podejmowania decyzji, bycia ważnym dla innych, przydatnym, a też umiejętności obrony siebie i własnego zdania, nauki tolerancji wobec poglądów innych ludzi oraz akceptacji innych osób.

Wyniki

Badani wzajemnie oceniali rolę przedstawicieli grupy własnej i cudzej w zakresie odpowiedzialności za rozwój dziecka w późnym okresie dzieciństwa. Oceny mogły przyjmować wartości od najniższej (2) do najwyższej (5). Wszystkie uzyskane, średnie wartości mieszczą się w przedziale otwartym od 2 do 4. Respondenci najwyżej ocenili zadania związane z rozwojem edukacyjnym dzieci (rodzice: 6,85, nauczyciele: 6,84), w dalszej kolejności z rozwojem osobowości (odpowiednio: 6,47 i 6,23) i społecznym (6,27 i 6,21), a najniżej – emocjonalnym (5,74 i 5,62). Rangi przypisane poszczególnym wynikom wskazują na dużą zgodność ocen w obu grupach wychowawców.

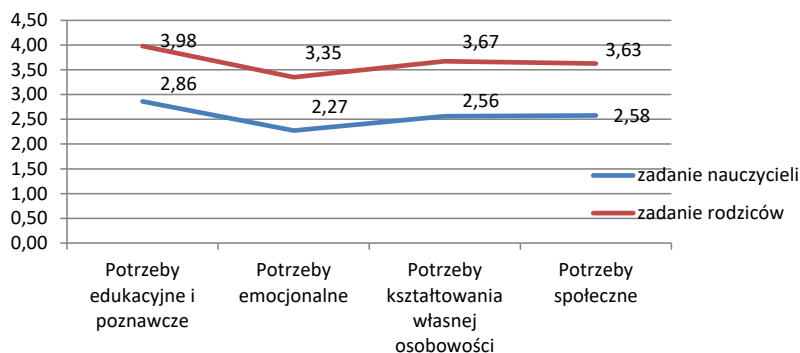
Wykres 1. Wsparcie rozwoju uczniów w środkowym wieku szkolnym jako zadanie rodziców i nauczycieli – w opinii rodziców [średnia ważona dla grupy]

Źródło: badania własne.

Pomimo tego, że różnice dotyczące odpowiedzialności za wspieranie poszczególnych obszarów rozwoju chłopców i dziewcząt pomiędzy 8/9 a 11/12 rokiem życia nie są znaczące, wskazują jednak, że zarówno rodzice, jak i nauczyciele mają tendencję do niedoceniań znaczenia funkcjonowania emocjonalnego i społecznego uczniów w ostatnim etapie dzieciństwa, koncentrując się głównie na ich funkcjonowaniu edukacyjnym. Zgodnie z koncepcją Eriksona (2004), głównym zadaniem dla dziecka w tym wieku jest uzyskanie równowagi pomiędzy produktywnością a poczuciem niższości. Efektem tego powinno być nabycie poczucia kompetencji i adekwatnej samooceny poprzez doskonalenie typowych umiejętności szkolnych (wiedza o świecie, zainteresowania poznawcze), ale również społecznych (umiejętność współpracy, znajomość zasad, rozumienie norm moralnych). Na tej podstawie rodzi się poczucie własnej kompetencji, budującej samoocenę dziecka. Poczucie kompetencji w środkowym wieku szkolnym rozwija się więc poprzez wiedzę i satysfakcjonujące relacje z rówieśnikami. Poprawnie realizowane kontakty społeczne wymagają umiejętności rozumienia uczuć własnych i cudzych, adekwatnej do wieku dojrzałości emocjonalnej, a co się z tym wiąże poczucia bezpieczeństwa i akceptacji w kontaktach rówieśniczych, w tym klasie szkolnej.

Wykres 2. Wsparcie rozwoju uczniów w środkowym wieku szkolnym jako zadanie rodziców i nauczycieli – w opinii nauczycieli [średnia ważona dla grupy]

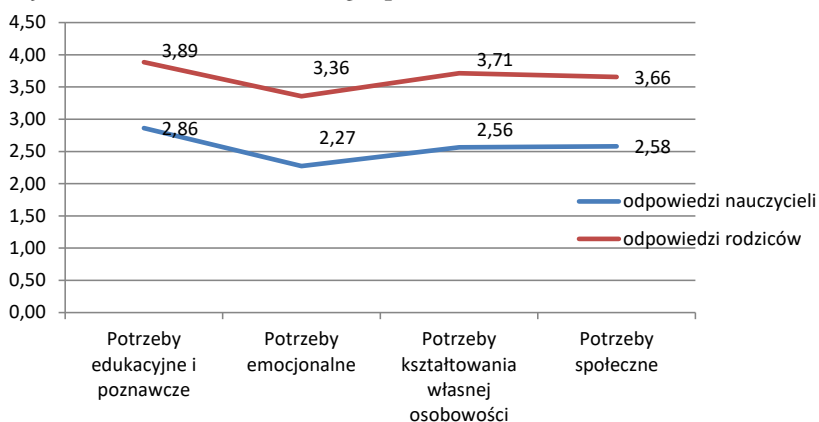

Źródło: badania własne.

Zarówno nauczyciele, jak i rodzice przypisują sobie samą mniejszą odpowiedzialność za wspieranie rozwoju dzieci, niż wychowawcom z grupy niewłasnej. Nauczyciele chętniej obarczają taką odpowiedzialnością rodziców, a rodzice nauczycieli (odpowiednio wartości te wynoszą: 4,36 i 3,88). Takie wzajemne obarczanie się zadaniami opiekuńczo-wychowawczymi może stać się przyczyną nieporozumień, a także przyczyniać się do częściowej rezygnacji z aktywności na rzecz wspierania rozwoju dziecka.

Przypisywanie sobie wzajemnie większej odpowiedzialności za realizację celów opiekuńczo-wychowawczych obrazują poniższe tabele.

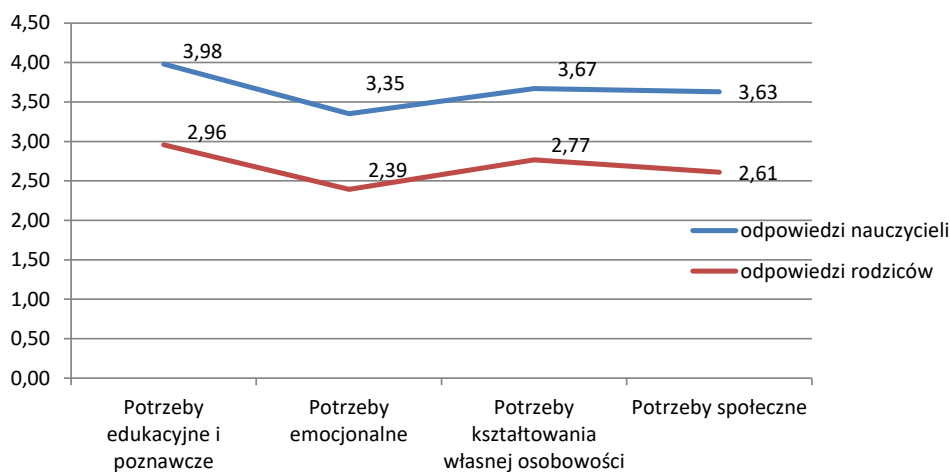
Wykres 3. Wsparcie rozwoju uczniów w środkowym wieku szkolnym jako zadanie nauczycieli [średnia ważona dla grup]

Źródło: badania własne.

Wyniki zaprezentowane powyżej wskazują, że w ocenie nauczycieli, ich odpowiedzialność za wspieranie rozwoju uczniów w środkowym wieku szkolnym jest mniejsza, niż w opinii rodziców. Zdaniem pedagogów potrzeby edukacyjne i poznawcze wymagają ich większego zaangażowania, niż udzielanie wsparcia emocjonalnego. Najważniejszym środowiskiem odpowiedzialnym za zaspokajanie potrzeb emocjonalnych dzieci jest rodzina. Jednak w środowisku szkolnym uczniowie nierzadko spotykają się z agresją, wykluczeniem, brakiem akceptacji, odrzuceniem, a nawet przemocą ze strony rówieśników. Ignorowanie ich samopoczucia rodzi negatywne konsekwencje. Zdaniem Domareckiej i Tomaszek (2018, s. 144), „funkcja kształcąca jest dla wielu szkół priorytetem, ale należy pamiętać też o tym, jak ważna jest współodpowiedzialność szkoły za wychowanie dzieci i młodzieży”. Od współczesnych nauczycieli wymaga się nie tylko przekazywania wiedzy, ale też znajomości potencjału i możliwości każdego ucznia, zrozumienia jego indywidualnych potrzeb i umiejętności wspierania ich rozwoju (Banach, 1994).

Wykres 4. Wsparcie rozwoju uczniów w środkowym wieku szkolnym jako zadanie rodziców [średnia ważona dla grup]

Źródło: badania własne.

Odpowiedzialność rodzicielską w większym stopniu akcentują nauczyciele, niż sami rodzice. Wyniki te potwierdzają, że rodzice coraz częściej przenoszą odpowiedzialność za rozwój swych dzieci na szkołę (por. Domarecka, Tomaszek, 2018). Podobnie, jak w przypadku nauczycieli, wyżej oceniają oni znaczenie rozwoju poznawczego i kształtowania osobowości dziecka, niż rozwoju społecznego i emocjonalnego. Takie rozłożenie akcentów świadczy, że współcześni rodzice i wychowawcy mogą

mieć tendencję do niedoceniań tak ważnych obszarów rozwoju i funkcjonowania dziecka. Trwałe i niezdrowe dążenie do jak najlepszych wyników edukacyjnych, z pominięciem uczuć dziecka, może mieć niebezpieczne skutki dla jego zdrowia psychicznego (Wolańczyk, Komender, 2005).

Tabela 1. Zaspokajanie potrzeb edukacyjnych i poznawczych jako zadanie rodziców i nauczycieli [średnie ważone dla grup]

Potrzeby emocjonalne	Opinie rodziców		Opinie nauczycieli	
	zadanie nauczycieli	zadanie rodziców	zadanie nauczycieli	zadanie rodziców
Dostarczanie ogólnej wiedzy o świecie	3,82	2,79	2,75	3,81
Rozwijanie zainteresowań, zamiłowań poznawczych	3,82	2,86	2,78	4,03
Nauka praktycznego wykorzystania zdobytej wiedzy i umiejętności	4,11	3,18	2,94	4,00
Dostarczanie wiedzy do wyjaśniania rzeczywistości społecznej świata i praw w nich zachodzących	3,89	3,21	2,91	3,97
Wyrównywanie braków edukacyjnych i zapewnienie sukcesów w nauce	3,79	2,75	2,94	4,09

Źródło: badania własne.

W opinii rodziców, głównym ich zadaniem jest dostarczanie dziecku wiedzy potrzebnej do wyjaśniania rzeczywistości społecznej, świata i praw w nich zachodzących. Nauczycielom przypisują oni przede wszystkim odpowiedzialność za uczenie praktycznego wykorzystania zdobytej wiedzy i umiejętności. Dziwi, że w najmniejszym stopniu akcentują wyrównywanie braków edukacyjnych jako nie tylko własny, ale i nauczycielski obowiązek.

Z kolei nauczyciele przypisują sobie zdecydowanie mniejszą odpowiedzialność za rozwój edukacyjny dziecka niż jego rodzicom, dużo mniejszą niż rodzice sobie samym. Dotyczy to wszystkich, wskazanych potrzeb. Tak, jak rodzice nie doceniają znaczenia zadania związanego z wyrównywaniem braków edukacyjnych dzieci, tak nauczyciele ignorują potrzebę dostarczania im ogólnej wiedzy o świecie. Ciekawe, że za pomoc w nadrabianiu zaległości szkolnych swych uczniów chętniej czynią odpowiedzialnymi ich rodziców niż siebie samych.

Tabela 2. Wspieranie rozwoju emocjonalnego dzieci jako zadanie rodziców i nauczycieli [średnia ważona dla grupy]

Potrzeby emocjonalne	Opinie rodziców		Opinie nauczycieli	
	zadanie nauczycieli	zadanie rodziców	zadanie nauczycieli	zadanie rodziców
Nauka panowania nad emocjami	3,57	2,25	2,19	3,38
Zapewnienie poczucia bezpieczeństwa	3,29	2,25	2,47	3,28
Nauka adekwatnego reagowania emocjonalnego w różnych sytuacjach	3,39	2,50	2,25	3,34
Nauka rozumienia własnych uczuć i uczuć innych	3,18	2,57	2,19	3,41

Źródło: badania własne.

Respondenci z obu grup przypisują rodzicom odpowiedzialność za nauczenie dzieci rozumienia uczuć własnych i cudzych oraz umiejętności adekwatnego reagowania emocjonalnego w różnych sytuacjach. Wszyscy wychowawcy w najmniejszym stopniu czują się odpowiedzialni za kształtowanie umiejętności dzieci w zakresie panowania nad emocjami. Ciekawe, że rodzice tylko w niewielkim stopniu chcieliby odpowiadać za zapewnienie swym córkom i synom emocjonalnego bezpieczeństwa, a nauczyciele właśnie to zadanie traktują jako najważniejsze w swojej pracy w zakresie zaspokajania potrzeb emocjonalnych uczniów.

Prawdopodobnie pedagodzy odnoszą się do swoich zobowiązań głównie w relacji do zapisów prawnych. Karta Nauczyciela (art. 6 pkt. 2 i 1) zobowiązuje wszystkich nauczycieli do dbałości o bezpieczeństwo uczniów w szkole. W słowniku współczesnego języka polskiego (Dunaj, 1996, 51) zdefiniowano bezpieczeństwo jako „stan psychiczny lub prawny, w którym jednostka ma poczucie pewności, oparcie w drugiej osobie lub w sprawnie działającym systemie prawnym”. Takie rozumienie bezpieczeństwa ucznia w szkole pozwala na jego uogólnienie, wyjście poza samą ochronę dobrostanu fizycznego dziewcząt i chłopców. Jednak przeciętna wartość (3,28 na skali od 2. do 5.) wskazana dla odczuwanej przez nauczycieli odpowiedzialności za bezpieczeństwo uczniów w szkole świadczyć może o dostrzeganym przez badanych rozproszeniu tej odpowiedzialności na wszystkich

pracowników placówki oświatowej lub właśnie jej zawężeniu jedynie do fizycznego zabezpieczania dobrostanu dzieci. Takie wąskie rozumienie pojęcia bezpieczeństwa mogło też zadecydować o dostrzeganiu własnej roli rodziców w tym względzie. Kodeks karny (art. 210, 207), Kodeks rodzinny i opiekuńczy (art. 92, 96, 109), Kodeks wykroczeń (art. 89, 105, 106), Kodeks cywilny (art. 43) nakładają na nich obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa dziecku, jednak zapisy te ponownie odnoszą się do jego fizycznego wymiaru.

Tabela 3. Wspieranie rozwoju osobowości dzieci jako zadanie rodziców i nauczycieli [średnia ważona dla grup]

Potrzeby kształtowania własnej osobowości	Opinie rodziców		Opinie nauczycieli	
	zadanie nauczycieli	zadanie rodziców	zadanie nauczycieli	zadanie rodziców
Kształtowanie adekwatnej samooceny	3,93	2,88	2,75	3,84
Kształtowanie poczucia autonomii i własnej wartości	3,71	2,64	2,50	3,53
Kształtowanie poczucia samorealizacji	3,75	2,82	2,38	3,41
Kształtowanie wartości i przekonań moralnych	3,46	2,71	2,63	3,91

Źródło: badania własne.

Badani z obu grup wskazują, że w zakresie kształtowania osobowości dzieci głównym zadaniem nauczycieli jest wsparcie ich w kształtowaniu adekwatnej samooceny. Nauczyciele najmniejsze znaczenie przypisują własnej i rodzicielskiej odpowiedzialności za wspieranie potrzeby samorealizacji wychowanków, a rodzice nie doceniają własnej roli w rozwoju moralnym dzieci.

Abraham H. Maslow traktuje potrzebę samorealizacji jako najwyższy motyw działania jednostki. Warunkami jej osiągnięcia jest dobrostan psychiczny człowieka, jego poczucie podmiotowości i tożsamości, w tym przynależności (za: Słupska, 2016). Jedynie właściwie realizowane opieka, wychowanie i edukacja mogą wspierać młodego człowieka w dążeniu do samorealizacji, której osiągnięcie leży nie tylko w interesie samego dziecka, ale i jego rodziców, a także społeczeństwa, reprezentowanego przez

szkołę i jej pracowników. Niedostrzeganie potrzeby stymulacji rozwoju w tym kierunku szkodzi więc zarówno dziecku, jak i społeczeństwu. Z tych samych powodów rozwój moralny dziecka powinien w większym stopniu skupiać uwagę jego wychowawców.

Tabela 4. Wspieranie rozwoju społecznego dzieci jako zadanie rodziców i nauczycieli [średnia ważona dla grup]

Potrzeby społeczne	Opinie rodziców		Opinie nauczycieli	
	zadanie nauczycieli	zadanie rodziców	zadanie nauczycieli	zadanie rodziców
Współpraca z innymi	3,50	2,71	2,91	3,50
Identyfikowanie się z rolą chłopca, dziewczynki	3,68	2,46	2,44	3,63
Przestrzeganie reguł moralnych oraz stosowanie się do obowiązujących zasad	3,93	2,64	2,72	3,69
Dostosowanie się do roli społecznej np. ucznia	3,36	2,54	2,44	3,72
Udzielanie się np. w szkole, w stowarzyszeniu, organizacji	3,71	2,57	2,28	3,50
Zapewnianie poczucia akceptacji w środowisku	3,86	2,54	2,47	3,66
Kształtowanie umiejętności podejmowania decyzji	3,71	2,50	2,53	3,66
Kształtowanie umiejętności bycia ważnym dla innych, przydatnym, znaczącym	3,89	2,86	2,66	3,72
Kształtowanie umiejętności obrony siebie i własnego zdania	3,64	2,75	2,75	3,56
Nauka tolerancji wobec poglądów innych ludzi	3,54	2,54	2,53	3,47
Nauka akceptacji innych osób	3,39	2,61	2,66	3,84

Źródło: badania własne.

Wśród zadań przypisywanych członkom własnej grupy, respondenci z obu grup przypisywali sobie odpowiedzialność za kształtowanie takich umiejętności dziecka, jak bycie ważnym dla innych, przydatnym, znaczącym oraz przestrzeganie reguł moralnych i stosowanie się do obowiązujących zasad. Ponadto rodzice chcieliby, aby nauczyciele zadbali o poczucie akceptacji ich dzieci w środowisku szkolnym. Z kolei nauczyciele chętnie obarczają rodziców odpowiedzialnością za właściwe dostosowanie się ich córek i synów do ról społecznych, w tym roli ucznia oraz naukę akceptacji innych. Ciekawe, że umiejętność współpracy z innymi badani z obu grup przypisują sobie, przy czym w większym stopniu zadanie to akcentują nauczyciele.

Okazuje się też, że pomiędzy ocenami respondentów istnieje korelacja, przy czym w przypadku szacowania odpowiedzialności grup niewłasnych jest ona ujemna i słaba ($|r| = 0,02$). Natomiast pomiędzy ocenami zadań przypisywanych członkom własnych grup jest ona pozytywna, wysoka i istotna statystycznie ($|r| = 0,64$, $p = 0,001$). Może to wskazywać, że zarówno rodzice, jak i nauczyciele podobnie spostrzegają znaczenie, a być może i poziom trudności związane z wyróżnionymi obszarami wsparcia społecznego funkcjonowania dziecka.

Wnioski

Dokonane analizy wskazują, że:

1. Badani z obu grup wykazują tendencję do wzajemnego obarczania się odpowiedzialnością za wspieranie rozwoju szkolnego, emocjonalnego, społecznego i rozwoju osobowości dzieci. Szczególnie nauczyciele, ale też i rodzice oceniają, że ich własna odpowiedzialność jest mniejsza, niż reprezentantów grupy niewłasnej.
2. Uzyskane średnie wyniki stopnia odpowiedzialności za wsparcie rozwoju dzieci mieszczą się w przedziale otwartym od 2 do 4 (rozpiętość skali: 2–5). W poszczególnych grupach przyjmują one następujące średnie wartości:
 - a. rodzice oceniający odpowiedzialność nauczycieli: od 3,18 do 4,11;
 - b. nauczyciele oceniający odpowiedzialność rodziców: od 3,28 do 4,09;
 - c. rodzice oceniający własną odpowiedzialność: od 2,25 do 3,21;
 - d. nauczyciele oceniający własną odpowiedzialność: od 2,19 do 2,94.

Średnie wartości, wyższe niż 4, pojawiły się tylko w obszarze wsparcia rozwoju poznawczego i edukacji. Świadczy to o niedocenianiu własnej roli w procesie opiekuńczo-wychowawczym i edukacyjnym.

Badani rodzice i nauczyciele największe znaczenie przypisują wspieraniu potrzeb edukacyjnych i poznawczych dzieci, a w dalszej kolejności zawiązanych z kształtowaniem ich osobowości i funkcjonowaniem społecznym. Najniżej oceniają potrzebę wspierania rozwoju emocjonalnego dziewcząt i chłopców w wieku pomiędzy 9. a 12. rokiem życia.

Liczebność grupy badawczej nie upoważnia do uogólniania wyników. Jednak uzyskane rezultaty powinny stanowić punkt wyjścia do refleksji i dyskusji na temat odpowiedzialności dorosłych za wspieranie rozwoju dzieci.

W ostatnich latach w Polsce coraz częściej pojawiają się pytania o podmiotowy zakres odpowiedzialności za opiekę i wychowanie, a nawet za zasób szkolnych wiadomości i umiejętności dziecka. Efekty działalności wychowawczej rodziców i nauczycieli w dużej mierze decydują o rozwoju dziecka – ucznia. Zmiany kulturowe, a też długoletnie dzielenie opieki, wychowania i edukacji z instytucjami oświatowymi redukują częściowo zadania rodziców w tych obszarach, co coraz częściej prowadzi do nieporozumień w podziale kompetencji i zadań opiekuńczo-wychowawczych pomiędzy rodzicami a nauczycielami. Rodzice skarżą się na przerzucanie na nich odpowiedzialności za postępy szkolne dzieci, na nadmiar prac domowych, w których zmuszeni są uczestniczyć (Górka-Strzałkowska, 2019), które zaburzają życie rodzinne i ograniczają czas wolny dzieci, a tym samym ich prawa. W efekcie od kilku już lat rodzice kierują do RPDz i RPO prośby o interwencję (Bodnar, 2018). Z kolei nauczyciele mają wątpliwości co do przejmowania „za rodziców” zadań dotyczących wychowania. Sytuacja taka może przynajmniej częściowo powodować rezygnację z podejmowania starań na rzecz rozwoju dzieci – przyszłych obywateli, pracowników, ale też rodziców i wychowawców kolejnych pokoleń.

Bibliografia

- Albański, L., Gola, S. (2013). *Wybrane zagadnienia z pedagogiki opiekuńczej*, Jelenia Góra: Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa.
- Banach, Cz. (1994). *Nauczyciele i organizatorzy oświaty a proces dydaktyczny*. W: Półturzycki J., Wołosowska A.E. (red.), *Uczestnicy procesu dydaktycznego* (s. 157–171). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bodnar, A., RPO. (2018). Pismo do Ministra Edukacji Narodowej Anny Zalewskiej, VII.501.68.2018.AT, Warszawa. Pobrane z: <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/WG%20do%20MEN%20w%20sprawie%20prac%20domowych%2C%2021.01.2019.pdf> (dostęp: 15.010.2021).

- Dąbrowski, Z. (2006). *Pedagogika opiekuńcza*. W: B. Śliwerski (red.), *Pedagogika*, 3, (s. 253–277). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dąbrowski, Z. (2008). *Terminologia pedagogiki opiekuńczej*. W: E. Jundziłł, R. Pawłowska (red.), *Pedagogika opiekuńcza, Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość* (s. 423–476). Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
- Domarecka, E., Tomaszek, P. (2018). *Rola nauczyciela edukacji wczesnoszkolnej w rozwijaniu inteligencji emocjonalnej uczniów*. *Prima Educatione*, 2, s. 143–153. DOI: 10.17951/PE/2018.2.143-153
- Dunaj, B. (red). (1996). *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Wilga.
- Filipiak, E., Lemańska-Lewandowska, E. (2014). *Opieka i wychowanie. Środkowy wiek szkolny*. W: A. Brzezińska (red.), *Niezbędnik Dobrego Nauczyciela. Seria II*, 4, *Opieka i wychowanie w okresie dzieciństwa i dorastania*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych. Pobrane: http://produkty.ibe.edu.pl/docs/ndn/NDN_Opieka_i_wychowanie_4_Srodkowy_wiek_szkolny.pdf (dostęp: 12.03.2021).
- Górka-Strzałkowska, A. (2019). *Rodzic – trudny partner dla nauczyciela. Z badań nad innowacyjnym projektem w ursynowskiej szkole*. *Pedagogika Społeczna*, 4 (74), s. 113–132.
- Górnicka, B. (2016). *Metodyka pracy opiekuńczo-wychowawczej – wybrane zagadnienia*. Podręcznik akademicki, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Jakimiuk, B. (2018). *Wybrane czynniki kształtujące satysfakcję z pracy nauczyciela*. *Ruch Pedagogiczny*, 2, s. 73–79. Pobrane z: <http://rp.edu.pl/nr-archiwalne/RP-2018-2.pdf> (dostęp: 20.02.2021).
- Kaczan, R., Rycielski, P., Wasilewska, O. (2014). *Parentalsatisfaction with school – determining factors*. *Edukacja*, 6 (131), s. 39–52. Pobrane z: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/Content/283300/PDF/6-3-kaczan-et-al-parental-satisfaction-with-school.pdf> (dostęp: 20.12.2020).
- Kawula, S. (2000). *Funkcja opiekuńcza współczesnej rodziny polskiej*. W: S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki* (s. 239–254). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000.
- Łobocki, M. (2009). *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków: Impuls.
- Muszyński, H. (2008). *Opieka w systemie pojęć*. W: E. Jundziłł, R. Pawłowska (red.), *Pedagogika opiekuńcza, Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość* (s. 89–106). Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia.
- Pyrzyk, I.J. (2009). *Rodzina a potrzeby opiekuńcze dziecka*. *Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy. Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji*, 4, s. 119–129.
- Słupska, K. (2016). *W poszukiwaniu siebie... Młodzież na drodze do samorealizacji*. *Kultura-Społeczeństwo-Edukacja*, 2(10), s. 201–213.
- Wolańczyk T., Komender J. (2005). *Zaburzenia emocjonalne i behawioralne u dzieci*, Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
1. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59, z późn. zm.
 2. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. Dz.U. 1964 nr 16 poz. 93, z późn. zm.
 3. Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń. Dz.U. 1971 Nr 12 poz. 114, z późn. zm.
 4. Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela. Dz.U. 1982 Nr 3 poz. 19, z późn. zm.
 5. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny. Dz.U. 1997 Nr 88 poz. 553, z późn. zm.

BEGINNERS' ATTEMPTS

Received: 30.12.2020

Accepted: 05.03.2021

DOI: 10.34858/sstp.2.2020.009

Olena SEK

V.I. Vernadsky Taurida National University

Kiev, Ukraine. e-mail:daksikoll@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5703-1292

Strategies of Survival in the System of Interpersonal Relations in Conditions of Forced Isolation and War

The article examines the features of interpersonal relations in conditions of forced isolation and war captivity and their influence on forming a strategy for the survival of prisoners of war and civilian hostages. The forms of interpersonal relations in such conditions are determined. The analysis of psychological factors influencing the formation of prisoner behaviour models is carried out. The presented research results allow us to get an idea of the factors that influence a survival strategy, taking into account various forms of interaction in conditions of forced isolation.

Keywords: captivity, interpersonal relations, captive, hostage, prisoner of war, forced isolation, survival strategies, hybrid forms of captivity

Формы межличностных отношений в условиях принудительной изоляции и военного плена

В статье описаны особенности межличностных отношений в условиях принудительной изоляции и военного плена, а также их влияние на формирование стратегии выживания военнопленных и гражданских заложников. Определены формы межличностных отношений в таких условиях. Представлены результаты пилотажного исследования, что позволяет составить представление о факторах, которые влияют на избрание стратегии выживания, учитывая различные формы взаимодействия в условиях принудительной изоляции.

Ключевые слова: межличностные отношения, плен, пленный, заложник, военнопленный, принудительная изоляция, гибридные формы плена

Введение

Оккупация Крыма, части Донецкой, Луганской областей Украины вооруженными формированиями Российской Федерации, стали следствием гибридной войны против Украины, одним из ключевых элементов которой было и остается воздействие на сознание населения. Отдельного внимания с этой точки зрения заслуживает болезненная, острая и очень чувствительная тема освобождения военнослужащих и гражданских лиц Украины из плена российской оккупационной власти. В условиях гибридной войны военнопленные и гражданские заложники стали не только жертвами военной агрессии, но и мощным инструментом политического давления и влияния на сознание граждан Украины и жителей временно оккупированных территорий.

По словам Уполномоченного Верховной Рады Украины по правам человека Людмилы Денисовой, в плену российских оккупационных войск находилось 251 человек (по состоянию на январь 2021 г.). Впрочем, эта цифра может быть значительно больше. Практически каждый житель временно оккупированных территорий в любой момент может оказаться в статусе заложника или пленного, став частью так называемого «обменного фонда».

Поведение личности в плену сейчас активно исследуют украинские ученые О. Сиропятов, О. Хмиляр, О. Тимченко, Н. Лозинська, Ю. Широбоков, Н. Зарецька, К. Кравченко, В. Апальков, применяя в своих работах также мировой опыт, в частности, работы В. Франкла, Р. Чалдини, Т. Томита, М. Даниельсбакка, В. Мориц, Р. Нахтигаль и современные исследования Г. Персиваля, А. Ланглиба.

Учитывая актуальность и недостаточную разработанность проблемы, целью статьи является представление форм межличностных отношений, возникающих в условиях принудительной изоляции и военного плена в войне XXI века. Это позволит глубже понять процессы, происходящие с человеком в плену и в последствии разработать предложения для актуализации и усовершенствования программ подготовки личного состава Вооруженных Сил Украины к выживанию в случае попадания в условия принудительной изоляции.

Данная статья основана на анализе литературы и данных, полученных в результате структурированного интервью с освобожденными лицами из плена (29 декабря 2014, 27 декабря 2017 года, 28 июня 2019, 7 сентября 2019, 28 декабря 2019, 16 апреля 2020) во время реинтеграционных мероприятий.

Межличностные отношения в условиях принудительной изоляции: определение и сущность

Современная психология рассматривает межличностные отношения как возможность проявить личности свою базовую структуру и заявить личностный потенциал (Лепиков, 2001, с. 71–72). Межличностные отношения – это также связи между людьми, которые субъективно переживаются и объективно проявляются в характере и способах межличностного взаимодействия, и как следствие – взаимных влияниях друг на друга в процессе их общения. Причем, общение, и в результате, восприятие и оценка происходит через призму установок, ориентации и ожиданий, стереотипов и других диспозиций (Руденко, 2014, с. 198–207).

Рассмотрим особенности межличностных отношений в условиях принудительной изоляции на уровне социальных групп, учитывая специфические условия, на фоне которых эти отношения складываются.

Плен остается одним из самых больших страхов военнослужащих и комбатантов. Это, прежде всего, связано с применением к пленным пыток, насилия, различных видов давления, разрушением личности пленника. К сожалению, это все происходит и сейчас на временно оккупированных территориях Украины – частично Луганской и Донецкой областях, в Крыму. В отчете Украинского Хельсинского союза по правам человека¹ «Говорят застенки. Военные преступления против пленных и факты присутствия военнослужащих РФ в Донбассе» (2018), а также в материалах дебрифингов, составленных в процессе реинтеграционных мероприятий в 2017–2020 годах, содержатся свидетельства пыток, издевательств, физического, сексуального, психологического насилия по отношению к военнопленным и заложникам со стороны боевиков и представителей российских оккупационных войск.

Однако, прежде чем проанализировать сегодняшнее состояние мы обратимся данным исторических исследований.

¹ Украинский Хельсинский союз по правам человека (УХСПЧ) – крупнейшая ассоциация правозащитных организаций Украины. Союз объединяет 29 правозащитных неправительственных организаций. Целью деятельности УХСПЧ является защита прав человека.

Формы межличностных отношений в условиях принудительной изоляции и военного плена – данные исторических исследований

На основе воспоминаний военнопленных Первой мировой и Второй мировой войн – согласно материалам и исторических исследований (Дмитриева, 2015; Галицкий, 1997; Звягинцев, 2012; Франкл, 2018; Смирнова), межличностные отношения в условиях принудительной изоляции и военного плена строились в рамках следующих форм взаимодействия: равный – равному (то есть, военнопленный – военнопленный, узник – узник (из числа мирного населения), пленный – охранник/палач (часто, это одно и то же лицо), пленник – спаситель (как правило, это тот, кто мог подкормить, оказать медицинскую помощь и т.д., из числа гражданских лиц, которые в силу выполнения профессиональных обязанностей вступали с пленниками во взаимодействие). Межличностные отношения в упомянутых выше взаимодействиях формировались согласно верованиям и мировоззренческим убеждениям, которые имели чрезвычайную ценность на фоне обесценивания собственно человеческой жизни. Хотя еще в VI в. до н.э. выдающийся китайский военачальник и философ Сунь-дзи в трактате «Искусство войны» призвал к гуманному отношению к пленным, отмечая, что в этом проявляется величие полководца.

В годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. в плену воюющих государств находилось 9 миллионов человек, из них более 5 миллионов пленных солдат и офицеров содержались в лагерях Российской империи и ее союзников.

Создание массовых армий и переход к тотальным методам ведения военных действий вызвали необходимость принятия во второй половине XIX – начале XX столетий целого ряда международных конвенций о статусе военнопленных: Женевских 1864 и 1906, Брюссельской 1874, Гаагских 1899 и 1907 годов. В этот период в международном праве определились следующие принципы военного плена и положения военнопленных:

- во-первых, целью плена было предотвращение участия пленных в продолжении военных действий. Плен не рассматривался в качестве наказания и предусматривал ограничение свободы солдат и офицеров вражеской стороны;
- во-вторых, за военнопленными признавался статус безоружных воинов, выполнявших свой воинский долг;

- в-третьих, военнопленные имели право на уважение достоинства, судебную защиту, пищевое обеспечение и медицинскую помощь, переписки, получение различных видов помощи со стороны соответствующих государственных органов и международных организаций.

Во время Второй мировой войны отношение к военнопленным не всегда соответствовало международным договоренностям. Советский Союз так и не стал членом коалиции стран, которые брали за правило гуманное отношение к пленным. В результате, СССР не придерживался принятых ранее норм даже по отношению к советским солдатам. Советские воины были брошены на произвол судьбы своим верховным главнокомандующим, о чем свидетельствует приказ считать всех военнопленных «дезертирами». Все они заочно были лишены воинского звания, поставлены на учет в НКВД, а их семьи лишались карточек на питание. Об этом знали в лагерях военнопленных. Их и так тяжелое моральное состояние усложнялось и болью за своих родных, которых они также, помимо своего желания, обрекали на голодное существование, а иногда и мучительную смерть. Во время судебного процесса в Нюрнберге было названо, что к февралю 1942 года из общего числа советских военнопленных умерло уже 500 тысяч и только 1300 тысяч считались работоспособными. Российский военный юрист Александр Звягинцев, опираясь на сохранившиеся документы немецкой армии, свидетельствует, что по состоянию на 1 мая 1944 года в немецких концлагерях находилось 1 миллион 53 тысячи советских пленнх, еще 1 миллион 981 тысяча пленнх к тому времени умерли, 473 тысячи – казнены, 768 тысяч – умерли в транзитных лагерях. В конечном итоге выходило, что с 22 июня 1941 по 1 мая 1944 года в плен попало более 5 миллионов советских военнослужащих (Звягинцев, 2012).

Униженные, измученные голодом и ужасными условиями жизни, советские военнопленные получив от немецкого командования нормальный военный паек, чистое белье и человеческое отношение, довольно часто соглашались надевать немецкий мундир, тем более, что им объявляли, что из них будут формировать части для тыловой службы. Взаимодействие с немецким командованием становилось стратегией выживания. Выбор, связанный с переходом на службу в коллаборантских формированиях, был преимущественно вынужденным. В конце Второй мировой войны на службе немецких нацистов пребывали около 300 тысяч бывших советских военнопленных и гражданских лиц (Звягинцев, 2012; Смирнова, 2019).

В. Смирнова пишет, что житомирянин, младший лейтенант в отставке Владимир Киталов вспоминал: «После оккупации Киева немцы начали выбирать военнопленных, желающих вступить в ряды киевской полиции. Первые дни

желающих не было. Пленные в возрасте давали советы, как выбраться из лагеря, получить оружие и бежать через фронт к своим. Немцы отобрали небольшое количество здоровых людей, которым таким образом удалось выбраться из лагеря».

Формы плена и межличностных отношений в зависимости от принадлежности к определенной социальной группе в условиях гибридной войны

В. Франкл утверждал, что выжить в плену самостоятельно почти невозможно. Именно с этой точки рассматриваем взаимодействие в формате «равный – равному», который бы позволил не только выживать физически, но и сохранить себя как личность, удовлетворяющие потребность в общении, выражая собственных чувства, мысли (Франкл, 2018). Структура ориентированных потребностей личности среди прочего предполагает потребность в эмоциональном контакте и потребность смысла жизни.

Содержание «в одиночке» (в полной изоляции) как одна из форм психологического давления, упоминается в свидетельствах большинства освобожденных военнопленных из числа военнослужащих Вооруженных Сил Украины и гражданских заложников, бывших в плену у боевиков российских оккупационных войск в 2014–2020 годах. Еще одним способом психологического давления, с целью предотвращения возникновения близкого эмоционального контакта между пленниками, является частая смена места содержания пленника.

Одной из основных проблем выживания в плену в условиях гибридной войны является появление гибридных форм плена. Ранее комбатанты обычно содержались отдельно от гражданских лиц (Дмитриева, 2015; Галицкий, 1997; Звягинцев, 2012; Франкл, 2018; Смирнова, 2019; Глуховской, 2008). В случае гибридной войны основную роль играют структурные военные подразделения, прокси-силы (Тимченко, Ширококов, 2019; Хмиляр, 2017). Анализ опыта пребывания украинских граждан в военном плену и принудительной изоляции в период с 2014 по 2020 годы дает основания определить основные формы межличностных отношений в зависимости от принадлежности к определенной социальной группе, сформированной искусственным образом, в следствие помещения их в принудительную изоляцию.

Комбатант – комбатант – один из вариантов «равный – равному». С 2014 года в процессе российско-украинской войны в плену у российских прокси находились представители сил безопасности и сил обороны (Вооруженные Силы, Национальная гвардия, структуры МВД, СБУ, добровольческие батальоны) между которыми существовали свои взаимоотношения, сложившиеся ранее. Вторая (воюющая) сторона пыталась использовать разницу традиций и отличие корпоративных культур силовых структур для формирования конфликтов в среде пленных, «натравливая» их друг на друга, пытаясь помешать выстраиванию стратегии выживания путем взаимной поддержки. Например, освобожденный в 2014 году Н., который проходил службу в одном из добровольческих батальонов, подчиненных Национальной гвардии, вспоминал, что во время допросов ему пытались внушить мысль, что якобы «збройники» (военнослужащие Вооруженных Сил Украины) намеренно используют добровольцев как «пушечное мясо», что не соответствовало действительности.

Эти нарративы использовались также для воздействия на защитников Украины, пытаясь провоцировать конфликты между представителями различных формирований, чтобы снизить их морально-психологический уровень военных подразделений и посеять недоверие и конфликты между подразделениями сил обороны Украины.

Комбатант – гражданское лицо. С 2016 года, когда оккупационные власти начали применять свои псевдонормативные акты в качестве обоснования действий в отношении насильственно удерживаемых, участились случаи пребывания в одной камере военнопленных и гражданских лиц. Освобожденный из плена в 2019 году Т. вспоминал, что некоторое время находился в одной камере с военными пленными украинской армии: «им было значительно сложнее. Мне как местному хотя бы какую-то передачу могли передать, а им даже по телефону с родными не давали говорить. Военные сначала настороженно относились, думали, что я «подсадной», да и я им не сильно доверял. Но потом стало ясно, что мы на одной стороне». Хотя, некоторые освобожденные вспоминают, что охрана пыталась провоцировать конфликты между пленниками, играя на идеологических противоречиях, или имитируя сотрудничество с кем-то из них.

Военнопленный – уголовник, когда военнопленный содержится с группой уголовных преступников. Освобожденный из плена в 2019 году Е. вспоминал о физическом насилии со стороны уголовных преступников: «Сначала они ко мне вроде по-доброму относились, даже подкармливали, а потом сказали, что еду надо обрабатывать». Известны также случаи, когда в одной камере содержались украинские военнослужащие, уголовные преступники и заключенные комбатанты

российских оккупационных войск. В данной форме межличностных отношений имеет место двойное давление на военнопленного. Психологическое воздействие осуществляется не только со стороны боевиков, но и со стороны уголовных преступников. Двойной прессинг усиливает психологическое воздействие. Подобное происходит и в случае, когда гражданского заложника помещают в камеру к уголовным преступникам.

Военнопленный – охранник. А. Хмиляр (2014, с. 132–133) отмечает в своих исследованиях, что установления определенных отношений с охранниками может облегчить пережить плен. При условии, если в этом взаимодействии пленный имеет контроль (например пытаться пробудить у охранников сочувствие и готовность идти на уступки). В ином случае взаимодействие может иметь признаки коллаборационизма и последствие в виде уголовной ответственности. Также нужно учитывать, что взаимодействие с охранниками может содержать в себе риски индоктринирования или же прямой вербовки. Освобожденный из плена в 2020 военнослужащий Г. вспоминал об имитации помощи в организации побега со стороны охранника, с которым был установлен эмоциональный контакт. «Побег» оказался неудачным, а после которого последовала попытка вербовки.

Заключение

Будучи пленным, или пребывая в качестве заложника, человек утрачивает контроль над своей жизнью. Это обуславливает потерю контроля над формированием межличностных отношений. Он вынужден вступать во взаимодействие с теми, кто находится с ним рядом, вне зависимости от его желания, формируя при этом эмоциональное пространство и выстраивая стратегию выживания. Формы межличностных отношений детерминированы принадлежностью их участников к определенным социальным группам. Если стоит задача сломать личность, подвергнуть ее эксплуатации, индоктринировать, то будут внедряться максимально травмирующие формы вынужденных взаимоотношений или же их комбинации. В этом, в частности, проявляется гибридность плена – не просто вывести военнослужащего из военных действий, а использовать его в своих целях, подавив волю и психологическое сопротивление. Эти факторы необходимо учитывать, проводя с военнослужащими или же с гражданскими из профессиональной группы риска, психологическую подготовку направленную на способы выживания в условиях принудительной изоляции или военного плена.

References

- Bielousov, Yu.L., Korynevych, A.O., Martynenko, O.A., Matviichuk, O.V., in. (2015). *Ti, shcho perezhlylo peklo: svidchennia zhertv pro mistsia nezakonnykh uviaznen na Donbasi*. Kyiv: TsP Kompyrnt [in Ukrainian].
- Dmytriieva, O. (2015). *Viiskovopoloneni chekhy ta slovaky u pravovidnosynakh periodu Pershoi svitovoi viiny*, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1585-oksana-dmytriieva-viiskovopoloneni-chekhy-ta-slovaky-u-pravovidnosynakh-periodu-pershoi-svitovoi-viiny> [in Ukrainian].
- Frankl, V. (2018). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori*. [Man in search of true meaning. Psychologist in a concentration camp] – Kharkiv.: «Hlobus» [in Ukrainian].
- Galickyi, V.P. (1997). *Finskie voennoplennyye v lageryah NKVD (1939–1953 rr.)*. Moskva: Graal [in Russian].
- Hlukhovskiy, V.S. (2008). *Moi spohady* [My memories]. Kyiv: «Osnova» [in Ukrainian].
- Khmiliar, O.F. (2017). *Zastosuvannia Sukhoputnykh viisk Zbroinykh Syl Ukrainy u konfliktakh suchasnosti: zbirnyk tez dopovidei naukovy-praktychnoi konferentsii* [Application of the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine in modern conflicts]. Lviv: NASV [in Ukrainian].
- Lepikhov, L.A. (2001). *Mezhlichnostnye otnosheniya, Psihologiya lichnosti: slovar-spravochnik*. Moskva: Ruta [in Russian].
- Otchet Ukrainskoi Helsinskoi spilki prav cheloveka «Govoryat zastenki. Voennyye prestupleniya protiv plennykh i facty prisutstviya voennosluzhashih RF v Donbasse» 2018 goda https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Report_Torture_ukr_NED-1.pdf [in Ukrainian].
- Rudenko, L.A. (2014). *Mizhosobystisni stosunky yak chynnyk sotsialnoho stanovlennia osobystosti. Naukovi zapysky Ukrainskoho katolytskoho uniwersytetu*, 1 (IV).
- Smirnova, V. (2019). *Pro strategii vyzhyvannya ukrainskykh viskovopolonennykh u roky drugoi svitovoi viyny (za materialamy fondozbirni Natsionalnogo muzeu istorii Ukrainy u druhiy svitoviy viyni. Memorialnyi kompleks)*, https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf [in Ukrainian].
- Timchenko, O.V., Shirobokov Yu.M. (2019). *Psychologichna fenomenologiya suchasnogo viiskovoho polonu. Psychologichnyy technologyi efektyvnogo funkcionuvannya ta rozvytku osobystosti*. Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka [in Ukrainian].
- Zaretska, N. (2020). *Ne resurs, a aktiv: zvilneni z polonu znaiut te, choho ne znaiut inshi*, <https://novynarnia.com/2020/01/28/ne-resurs-a-aktiv-zvilneni-z-polonu-znaiut-te-chogo-ne-znaiutinshi/> [in Ukrainian].
- Zvyagintsev, A.G. (2012). *Glavnyi process chelovechestva. Reportazh iz proshlogo. Obrashenie k budushemu*. Mjсква: OLMA Medya Hrapp [in Russian].

**KATEDRA SOCJOLOGII
I POLITOLOGII**
AKADEMIA POMORSKA W SŁUPSKU